

KS. ZDZISŁAW RÓŻAŃSKI

KSIĘGI LITURGICZNE
BIBLIOTEKI SEMINARIUM DUCHOWNEGO
WE WŁOCŁAWKU

STUDIUM LITURGICZNO-ŹRÓDŁOZNAWCZE

LUBLIN 1981

WYKAZ ŹRÓDEŁ I OPRACOWAŃ *

I. Źródła rękopiśmienne

- WiSem 8 Antiphonale z początku XVI w.
4 Antiphonale z XVI w., z daru bpa Drzewickiego. Pars hiemalis.
5 Antiphonale z XVII w.
6 Antiphonale z XVII w.
7 Antiphonale z XVII w.
b. sygn. Antiphonale z XVII w.
b. sygn. Antiphonale z XVIII w.
b. sygn. Antiphonale z XVIII w.
b. sygn. Antiphonarium de sanctis z 1648 r.
b. sygn. Antiphonarium Dominicale Patrum Bernardinorum z 1745 r.
b. sygn. Antiphonarium Festivale pro Conventu Cadinensi ad S. Antonium Paduanum. Descriptum anno 1761.
b. sygn. Antiphonarium pro Adventu Domini et Festis eiusdem sequentibus proxime, tum pro communi sanctorum. Sprzed 1777 r. Pars hiemalis.
- 112 Apographa Ritualis Romani z połowy XIX w.
120 Breviarium Vladislaviense z XIV w.
12 Breviarium z XIV w.
9 Breviarium z XIV w. Pars hiemalis.
13 Breviarium Wladislaviense z przełomu XIV i XV w.
121 Breviarium z przełomu XIV i XV w.
b. sygn. Breviarium z XV w.
- WiSem 1 Graduale de sanctis bpa Drzewickiego z 1531 r.
2 Graduale de tempore bpa Drzewickiego z 1531 r.
b. sygn. Graduale et Antiphonale speciale sprzed 1580 r.
3 Graduale z XVI w.
10 Graduale z 1626 r.
11 Graduale z 1630 r.
b. sygn. Graduale pro Conventu Varthensi ad B.V. Mariam Assumptam Ord. Min. Reg. Ob. S.P.N.F. Descriptum 1756.
b. sygn. Księga z incipitami śpiewów mszalnych i antyfon brewiarzowych z XVI w.
16 Liber pontificalium Missarum et aliorum Pontificalium z 1590 r.
83 Martyrologium z pocz. XV w.
17 Missa in festo Coenae Domini, cum chrisma et olea conficiuntur (koniec XVI w.).

* Praca magisterska i licencjacka przygotowana w r. 1972 na Seminarium Historii Liturgii Instytutu Teologii Pastoralnej KUL pod kier. ks. doc. dra h. Wacława Schenka.

Autor tej rozprawy zmarł tragicznie 24 sierpnia 1979 r. w Koninie, porażony prądem elektrycznym!

Sposób redagowania przypisów przez Autora nie zawsze mógł być przy adu-
stacji przystosowany do ogólnie praktykowanego w tym czasopiśmie (przyp. Red.).

- 14 Missale Vladislaviense z przełomu XIV i XV w.
 15 Missale Vladislaviense sprzed 1556 r.
 52 Missale secundum consuetudinem Romanae Curiae z 1619 r.
 b. sygn. Psalterium z 1746 r.
 274 Rubricae Breviarii et Missalis pro Sem. Miss. S. Crucis Varsaviensi.
 272 Rubricae Breviarii et Missalis Romani.
 191 Rubrum Breviarii et Missalis Romani ex Seminario Arcensi Cracoviensi 1768 a.
 190 Rubrum Breviarii et Missalis Romani in Seminario Gnesnensi a. 1792 elaboratum.

II. Źródła drukowane

A. Księgi liturgiczne

1. Agenda Ecclesiae Cathedralis Plocensis. Cracoviae 1554.
2. Agenda seu ritus sacramentorum ecclesiasticorum. Ad uniformem ecclesiarum per uniuersas prouincias Regni Poloniae vsum, officio Romano conformati. Ex decreto Synodi Prouincialis Petricouiensis denuo conscripti et editi. Studio et opera reuerendissimi d. Hieronymi Powodowski, archipresbiteri et canonici Cracoviensis. Cracoviae 1591.
3. Agenda siue obsequiale secundum rubricam Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis. Cracoviae 1549.
4. Antiphonarium iuxta ritum Breviarii Romani ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restituti et Pii V. P. Max. iussu editi: Ad uniformem ecclesiarum per uniuersas Regni Poloniae prouincias usum congestum accomodatam: Auctoritate et consensu illustrissimorum et reuerendissimorum d.d. archiepiscopi Gnesnensis et prouinciarum Regni Poloniae episcoporum editum. Cracoviae 1600.
5. Breviarium ecclesiae Plocensis. Venetiis 1519.
6. Breviarium Wladislaviensis ecclesiae studio et cura reuerendissimi domini Luce Gorcani episcopi eiusdem ecclesie nuper defuncti castigatum, eiusdemque impendio editum. Cracouie 1543.
7. Graduale Romanum de Tempore et de Sanctis olim iussu sacrae recordationis Pii V. Pont. Max. ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini ad ritum Missalis editum. Addita sunt praeterea officia Patronorum Regni Poloniae propria. Ad uniformem ecclesiarum per uniuersas Regni Poloniae Prouincias vsum. Cracoviae 1614.
8. Missale Ecclesie Poznaniensis. Cracovie 1524.
9. Missale Plenarium Bibl. Capit. Gnesnensis MS 149. Facsimile. Ed. K. Biegański, J. Woronczak. Graz — Warszawa 1970. Antiquitates Musicae in Polonia. Vol. 12.
10. Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum. Romae 1570.
11. Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Editio typica. Romae 1970.
12. Officia ex praecepto S.D.N. Syxti Qvinti. Ab omnibus ecclesiasticis, statutis diebus recitanda. Nunc primum ad commodiorem vsum in vnum congesta, quorum singulo sequens pagina indicet. Cracoviae 1589.
13. Officium divinum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum, auctoritate Pauli pp. VI promulgatum. Liturgia horarum iuxta ritum Romanum. Editio typica. Romae 1971.

14. Psalterium secundum ritum officii Romani iuxta consuetudinem Provinciae Poloniae. Cracoviae 1592.
15. Viaticum Wladislaviense. Nureinberge 1502.

B. Inne źródła

16. Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum. Ed. Boleslaus Ulanowski. Vol. 1: Acta capitulorum Gnesnensis, Poznanensis et Vladislaviensis (1408—1530). Cracoviae 1894.
17. Akta Kapituł Poznańskiej i Włocławskiej (1519—1578). Akta kapituł z wieku XVI wybrane. Wyd. B. Ulanowski. W: Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad an. 1795. T. 13. Kraków 1908, nry 767—1157.
18. Korespondencja Hieronima Rozrażewskiego. Wyd. P. Czaplewski. T. 1: 1567—1582, T. 2: 1582—1600. Toruń 1937—1939.
19. Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis. Ed. Zeno et Stanislaus Chodyńscy. F. 1—25. Wladislaviae 1881—1912. F. 2, 3, 7, 10, 15, 16, 18, 22.
20. Ogólne wprowadzenie do Mszału Rzymskiego (przekład Komisji Episkopatu do Spraw Liturgii). Ruch Biblijny i Liturgiczny. R. 24: 1971, nr 1, s. 1—76.
21. Statuty kapituły katedralnej włocławskiej. Z materiałów przysposobionych przez ks. prałata Stanisława Chodyńskiego wydał i bibliografią ustawodawstwa kapitulnego w Polsce poprzedził ks. J. Fijałek. Kraków 1915.
22. Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae. Coll. et ed. Zeno Chodyński. Varsoviae 1890.

III. Opracowania

1. Borkowska M.G. OSU: Kult liturgiczny św. Urszuli w Polsce do XVI w. „Roczniki Humanistyczne”. T. 14: 1966, s. 109—198.
2. Cabrol F.G.: Breviary. W: Catholic Encyclopedia. Vol. 2. New York 1907, s. 768—777.
3. Chodyński S. ks.: Organy, śpiew i muzyka w kościele katedralnym włocławskim. Szkic historyczny. Włocławek 1902.
4. Chodyński S. ks.: Dawne księgi chórowe. „Śpiew Kościelny”. R. 2—3: 1897—1898.
5. Tenże: Z dziejów diecezji włocławskiej. Liturgika. „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”. R. 1—4: 1907—1910.
6. Tenże: Śpiew chórowy w katedrze włocławskiej. „Śpiew Kościelny”. R. 2—3: 1897—1898.
7. Tenże: Bazylika katedralna we Włocławku (materiał historyczny). „Kronika Diecezji Kuj.-Kaliskiej” (od r. 1926: „Kronika Diecezji Włocławskiej”). R. 12—25: 1918—1931.
8. Tenże: Mszały dla diecezji polskich. EKN, XV 249—270.
9. Tenże: Agendy dawne polskie. EKN, I 69—76.
10. Tenże: Breviarze dawne w kościele polskim. EKN, II 593—599.
11. Tenże: Godziny kanoniczne w Polsce. EKN, VI 257—268.
12. Tenże: Msza w Polsce. EKN, XV 222—324.
13. Tenże: Księgi liturgiczne. EKN, XII 261—263.
14. Tenże: Włocławska diecezja. EKN, XXXII 55—80.
15. Chodyński S. ks., Librowski S. ks.: Biblioteka Kapituły Włocławskiej. Odb. z „Kroniki Diecezji Włocławskiej”. R. 43—44: 1949—1950.
16. Chronologia polska. Praca zbior. pod red. B. Włodarskiego. Warszawa 1957.
17. Chwalewik E.: Zbiory polskie. Wyd. 2. T. 1—2. Warszawa 1926—1927.
18. Damalewicz S.: Vitae Vladislaviensium episcoporum. Cracoviae 1642.

19. Danielski W. ks.: Przedtrydenckie księgi liturgiczne diecezji polskich jako źródła do dziejów kultu św. Wojciecha. Lublin 1959 (maszynopis pracy licencjackiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).
20. Danielski W. ks.: Kult św. Wojciecha na ziemiach polskich w świetle przedtrydenckich ksiąg liturgicznych. Lublin 1967 (maszynopis rozprawy doktorskiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).
21. Tenże: Sekwencje mszalne ku czci św. Wojciecha jako utwory liturgiczne i hagiograficzne. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”. T. 16: 1969, z. 4, s. 5—22.
22. Demby S.: Biblioteki polskie. W: Nauka Polska. T. 7: 1927, s. 162—221; T. 12: 1930, s. 139—186.
23. Długosz T. ks.: Gloria maryjne. „Ruch Biblijny i Liturgiczny”. R. 4: 1951, s. 127—128.
24. Dobrowolski K.: Z dziejów książki w Polsce średniowiecznej. Kraków 1924.
25. Ehrensberger H.: Libri liturgici Bibliothecae Apostolicae Vaticanae manuscripti. Friburgi 1897.
26. Feicht H. ks.: Muzyka liturgiczna w polskim średniowieczu. „Musica mediaevi”. T. 1: 1965, s. 9—52.
27. Fijałek J. ks.: Księgi liturgiczne oraz święta i święci katedry krakowskiej z początku XII w. „Nova Polonia Sacra”. T. 1: 1928.
28. Gładysz B. ks.: Officium in gratiarum actione pro victoria Chocimiensi — w historycznym rozwoju przedstawione z uwzględnieniem dwóch nie znanych druków liturgicznych z XVII wieku. Poznań 1928 (Pozn. Tow. Przyjaciół Nauk. Prace Kom. Teol. T. 1, z. 2).
29. Grochocki J.: Z dziejów officium divinum. „Ruch Biblijny i Liturgiczny”. R. 5: 1952, s. 53—68.
30. Grzebień L. SJ.: Biblioteka biskupa Hieronima Rozrażewskiego (1542—1600). ABMK. T. 22: 1971, s. 61—168.
31. Jungman J. SJ.: Missarum sollemnia. Explication génétique de la Messe romaine. T. 1—3. Paris 1950—1954.
32. Kopeć J. CP: Kult męki Pańskiej w Polsce w świetle przedtrydenckich liturgicznych tekstów wotywnych. Studium historyczno-liturgiczne. Lublin 1971 (maszynopis rozprawy doktorskiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).
33. Leroquais V.: Les breviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France. Vol. 1—4. Paris 1937.
34. Tenże: Les psautiers manuscrits latins des bibliothèques publiques de France. Vol. 1—3. Macon 1940—1941.
35. Tenże: Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques publiques de France. Vol. 1—4. Paris 1924.
36. Tenże: Les livres d'heure. Vol. 1—2. Paris 1929—1931.
37. Lewak A.: Polskie Biblioteki naukowe zniszczone w 1939—1944. „Kwartalnik Historyczny”. R. 53: 1939/45, z. 3/4, s. 687—699.
38. Librowski S. ks.: Kapituła katedralna włocławska. Zarys dziejów i organizacji. Włocławek 1949.
39. Tenże: Biskup Hieronim Rozrażewski jako humanista i mecenas. ABMK. T. 11: 1965, s. 201—263.
40. Tenże: Wizytacje diecezji włocławskiej. Cz. 1: Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej. T. 1: Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze. Z. 1: Wstęp ogólny do wizytacji. ABMK. T. 8: 1964, s. 5—187.
41. Michalak J. ks.: Zarys liturgiki. Płock 1939.
42. Morawski M. ks.: Monografia Włocławka (Włocławia). Włocławek 1933.

43. Nowacki J. ks.: Dzieje archidiecezji poznańskiej. T. 1—2. Poznań 1959—1964.
44. Nowowiejski J. abp: Płock. Monografia historyczna. Wyd. 2. Płock 1930.
45. Rado P. OSB: Libri liturgici bibliothecarum Hungariae. T. 1: Libri liturgici manuscripti ad missam partinentes. Budapestini 1947.
46. A. Rojewski ks.: Kult liturgiczny św. Zygmunta w Polsce w okresie przedtrydenckim w świetle polskich ksiąg liturgicznych. Lublin 1965 (maszynopis pracy licencjackiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).
47. Rulka K. ks.: Stan badań nad księgozbiorami diecezji wrocławskiej oraz postulaty badawcze na przyszłość. Lublin 1972 (maszynopis pracy licencjackiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).
48. Radziszewski F.: Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak niegdyś byłych, jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie w Królestwie Polskim, Galicji, W. Ks. Poznańskim i zachodnich guberniach Państwa Rosyjskiego. Kraków 1875.
49. Schenk W. ks.: Kult liturgiczny św. Stanisława biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Lublin 1959.
50. Tenże: Źródła do badań dziejów liturgii rzymskiej w Polsce. W: Pastori et Magistro. Praca zbior. pod red. o. Andrzeja Krupy i innych. Lublin 1966, s. 123—133.
51. Schenk W. ks.: Z dziejów liturgii w Polsce. W: Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce. Praca zbior. pod red. ks. M. Rechowicza i innych. Cz. 1. Lublin 1969, s. 139—199.
52. Tenże: Rękopisy liturgiczne od XII do XV w. w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. ABMK. T. 2: 1961, z. 1/2, s. 185—204; T. 6: 1963, s. 191—209.
53. Tenże: Rękopisy liturgiczne dawnej biblioteki miejskiej we Wrocławiu (XII—XV w.). „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”. R. 6: 1959, z. 3, s. 77—98.
54. Tenże: W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych. ABMK. T. 21: 1970, s. 33—53.
55. Szczaniecki P. OSB: Służba Boża w dawnej Polsce. Ser. 1—2. Poznań 1962—1966.
56. Tenże: Pocałunek pokoju w liturgii mszalnej na terenie dawnej Polski. Lublin 1970 (maszynopis pracy licencjackiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).
57. Semkowicz W.: Paleografia łacińska. Kraków 1951.
58. Skowron Cz. ks.: Mszałne procesje ofiarnicze w diecezjach polskich w okresie przedrozbiorowym. Lublin 1962 (maszynopis rozprawy doktorskiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).
59. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. T. 4. Warszawa 1883; T. 13. Warszawa 1893.
60. Sutkowski A.: Cechy paleograficzne notacji muzycznych w polskich rękopisach średniowiecznych. W: Musica medii aevi. T. 1: 1965, s. 53—68.
61. Ulanowski B.: Mikołaj z Błonia kanonista polski z pierwszej połowy XV wieku. W: Rozprawy i rozporządzenia z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. T. 23. Kraków 1888.
62. Urban W. bp: Rękopisy liturgiczne biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu. ABMK. T. 6: 1963, s. 155—191.
63. Wojtkowski J. bp: Wiara w Niepokalane poczęcie NMP w Polsce w świetle średniowiecznych zabytków liturgicznych. Lublin 1958.

64. Tenże: Początki kultu Matki Bożej w Polsce w świetle najstarszych rękopisów. „*Studia Warmińskie*”. T. 1: 1964, s. 215—257.
65. Zahajkiewicz M.T. ks.: *Msza św. w Polsce do Soboru Trydenckiego w świetle rodzimych komentarzy (Expositiones Missae)*. Studium historyczno-liturgiczne. Lublin 1967 (maszynopis rozprawy doktorskiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).
66. Zathay J.: *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej*. Wrocław 1963.
67. Zielasko R.: *Officium divinum. Z dziejów modlitwy brewiarzowej*. W: *Wprowadzenie do liturgii*. Praca zbior. pod red. ks. F. Blachnickiego, ks. W. Schenka, i ks. R. Zielaski. Poznań 1967, s. 404—414.
68. Vogel C.: *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au moyen âge*. Spoleto 1966.

WYKAZ SKRÓTÓW

A. Nazwy bibliotek

- BJ — Biblioteka Jagiellońska
- BKUL — Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
- BN — Biblioteka Narodowa
- BUW — Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
- GnKap — Archiwum Archidiecezjalne, zbiory d. Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie
- Łopac — Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie
- Opatów — Biblioteka Kolegiaty w Opatowie
- Ossol — Biblioteka PAN im. Ossolińskich we Wrocławiu
- Pozn AA — Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu
- Racz — Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu
- SandSem — Biblioteka Seminarium Duchownego w Sandomierzu
- ŚIBPubl — Śląska Biblioteka Publiczna w Katowicach
- WarszSem — Biblioteka Seminarium Metropolitalnego w Warszawie
- WiSem — Biblioteka Seminarium Duchownego we Włocławku

B. Cytowane katalogi biblioteczne

- BI — Bohonos M., Szandorowska E.: *Inkunabuły w bibliotekach polskich*. Centralny katalog. [T.] 1—2. Pod red. A. Kaweckiej-Gryczowej. Wrocław 1970.
- BO — Bohonos M.: *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica XVI wieku. Z materiałów rejestracyjnych zebranych zespołowo pod kier. Kazimierza Zatheya*. Wrocław 1965.
- BohBr — Bohatta H.: *Bibliographie der Breviere 1501—1850*. Leipzig 1937.
- E — Estreicher K.: *Bibliografia polska*. T. 1—33. Kraków 1882—1939. T. 8, 12, 13, 15, 24, 25, 26, 32.
- FG — Formanowicz L. ks.: *Katalog druków polskich XVI w. Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie*. Poznań 1930.
- W — Wierzbowski T.: *Bibliographia Polonica XV ac XVI s. sive Catalogus librorum res Polonicas tractantium vel a Polonis conscriptorum, arte typographica impressorum, qui in Bibliotheca Universitatis Caesareae Varsoviensis asservantur*. Vol. 1—3. Varsoviae 1889—1894.

C. Inne

- ABMK — Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne
- Acta Cap. Wład. — *Acta Capituli Wladislaviensis (rękopisy w Archiwum Akt Dawnych we Włocławku)*

- Acta capitulorum — Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum. Ed. Boleslaus Ulanowski.
Arch. Wydz. Teol. KUL — Archiwum Wydziału Teologicznego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
- EKN — Encyklopedia kościelna. Pod red. ks. M. Nowodworskiego. T. 1—33. Warszawa — Płock — Włocławek 1873—1933.
- Statuta synod. Wład. — Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis. Ed. Z. Chodyński.
- Monum Wład — Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis. Ed. Zeno et Stanislaus Chodyńscy. F. 1—25. Wladislaviae 1881—1912.

W S T Ę P

Tysiącletnie dzieje liturgii łacińskiej na ziemiach polskich są przebogate. Nagromadzone przez wieki materiały mogą być źródłem wielu opracowań¹, tym bardziej, że jak liczni autorzy wskazują, badań w tej dziedzinie jest jeszcze ciągle za mało².

Należałoby w większym stopniu zainteresować się liturgiczną przeszłością poszczególnych regionów Polski, bo jak wiadomo przed trydenckim ujednoczeniem liturgii właściwie każda prowincja kościelna, każda diecezja miała swoje lokalne odrębności. Wprawdzie liturgia w Kościele Zachodnim przyjęła swoją zasadniczą formę w okresie karolińskim, a następnie pod wpływem franciszkanów za Innocentego III, to jednak w elementach drugorzędnych charakteryzowała się ciągłym rozwojem i różnorodnością. Rozwój ten polegał na pomnażaniu rytów i świąt, na ustalaniu się nowych form obrzędowych (nowe ryty sakramentalne, procesje i formy obchodów zewnętrznych), a przede wszystkim na ciągłym tworzeniu nowych tekstów i melodii liturgicznych.

Autonomia prowadziła do różnorodności w poszczególnych regionach, diecezjach czy zakonach, do pewnego bogactwa w zakresie liturgicznych obchodów. Ponieważ jednak zbyt wielka dowolność dawała okazję do niezdrowych przerostów w życiu liturgicznym, a niekiedy nawet do błędów czy nadużyć, które rzeczywiście występowały, zaszła konieczność pewnego zunifikowania liturgii w całym Kościele. Dokonała tego reforma Soboru Trydenckiego, która położyła kres swobodzie w zakresie twórczości liturgicznej³.

Wiele jednak regionów czy diecezji, tak na Zachodzie jak i w Polsce, zachowało jeszcze przez jakiś okres po trydenckim ujednoczeniu swoje własne tradycje i zwyczaje liturgiczne.

Historyk liturgii bardziej interesuje się okresem przed trydencką reformą, kiedy to poszczególne regiony wykazywały się własną twórczością liturgiczną. Liturgia tamtych czasów fascynuje swoją żywotnością, swym bogactwem przejawów. Jednocześnie musimy pamiętać, że studium historii poszczególnych form liturgii pomaga zrozumieć niektóre dzisiejsze problemy liturgiczne⁴.

¹ P. Szczaniecki: *Śłużba Boża w dawnej Polsce. Studia o Mszy św.* Seria 1. Poznań 1962, s. 5.

² W. Schenk: *Kult liturgiczny św. Stanisława biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych*. Lublin 1959, s. 7; J. Michałak: *Zarys liturgiki*. Płock 1939 — przedślowie.

³ W. Danielski: *Przedtrydenckie księgi liturgiczne diecezji polskich jako źródła do dziejów kultu św. Wojciecha*. Lublin 1959 (maszynopis pracy licencjackiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).

⁴ P. Szczaniecki, jw. s. 5.

Na terenie Polski wiele lokalnych tradycji pozostaje jeszcze nie przebadanych. Choć Polska nie była i nie jest ojczyzną rytów, bo przyjmowała obrzędy religijne wraz z Ewangelią przyniesioną z Zachodu czy Południa, to jednak obrzędy czy ryty, które tu się pojawiły (zazwyczaj z dużym opóźnieniem), rozpoczynały nowy rozdział w historii swego rozwoju⁵ i utrzymywały się na ogół dłużej niż w ośrodkach swego powstania⁶. Śledzenie tego rozwoju zakłada istnienie, rozpoznanie i przebadanie źródeł, na pierwszym miejscu źródeł liturgicznych.

W niniejszym opracowaniu chodzić będzie o źródła liturgiczne jednej z najstarszych diecezji polskich — diecezji wrocławskiej. Chcemy zapoznać czytelników z zasobem ksiąg liturgicznych przechowywanych w Bibliotece Seminarium Duchownego we Wrocławku.

Księga liturgiczna staje się dziś coraz bardziej zauważonym źródłem wiadomości. Korzystają z niej nie tylko liturgiści, ale również historycy sztuki, kultury, muzykologowie, uczeni badający początki dramatu, początki drukarstwa i bibliotekarstwa, paleografowie, badacze w zakresie chronologii i inni⁷. W badaniach liturgicznych jest ona szczególnie ważna, bo mówi wprost o liturgii; wskazuje na sposób sprawowania kultu Bożego w czasach, gdy była używana⁸. W związku z trzema głównymi formami liturgii (Eucharystia, inne sakramenty, modlitwa brewiarzowa) wyróżnia się trzy grupy ksiąg liturgicznych: księgi mszalne, księgi grupy pontyfikału i rytuału oraz księgi oficjum. W kalendarzu, który często dołączano do wyżej wymienionych ksiąg, podawano stopień rytu, w jakim obchodzono poszczególne święta. Używano jeszcze ksiąg „Ordo” (rodzaj rubryceli), które w późniejszym okresie obok danych kalendarza zawierały początki tekstów formularza mszalnego i brewiarzowego⁹.

Obok pierwszorzędnych źródeł, jakimi w liturgicznych badaniach pozostaną zawsze księgi liturgiczne, ważne są tu również inne materiały. Takimi są akta synodów, wizytacji, statuty kapitulne, kroniki i opisy poszczególnych uroczystości kościelnych. Wrocławek w tej mierze posiada bogaty zasób źródłowy. Dość często informacje dotyczące liturgii znajdujemy w ustawodawstwie synodalnym¹⁰, w uchwałach kapituły¹¹, w postanowieniach wizytacyjnych

⁵ Wykazuje to m.in. o. Paweł Szaniecki na przykładzie studium o pocatunku pokoju: *Pocąunek pokoju w liturgii mszalnej na terenie dawnej Polski*. Lublin 1970 (maszynopis pracy licencjackiej w Arch. Wydz. Teol. KUL); Tenże: *Służba Boża*. Seria 1, s. 63nn.

⁶ Na przykład procesja z darami ofiarnymi. Por. W. Schenk: *Z dziejów liturgii w Polsce*. W: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*. Praca zbior. pod red. ks. M. Rehowicza i in. Cz. 1. Lublin 1969, s. 153; Cz. Skowron: *Mszalne procesje ofiarnicze w diecezjach polskich w okresie przedrozbiorowym*. Lublin 1962 (maszynopis rozprawy doktorskiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).

⁷ W. Schenk: *Rękopisy liturgiczne w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*. ABMK. T. 2, s. 185; M.G. Borkowska: *Kult liturgiczny św. Urszuli w Polsce do XVI w.* „Roczniki Humanistyczne”. T. 14: 1966, z. 2, s. 111.

⁸ J. Fijałek: *Księgi liturgiczne oraz święta i święci katedry krakowskiej z początku XII w.* „Nova Polonia Sacra”. T. 1: 1928, s. 21.

⁹ W. Schenk: *Rękopisy liturgiczne*, s. 185; M.G. Borkowska, jw. s. 115.

¹⁰ Zwłaszcza synody w okresie przedtrydenckim sporo miejsca poświęcają kwestiom liturgicznym (nie było jeszcze liturgicznej formacji w seminariach duchownych). Por. M.T. Zahajkiewicz: *Msza św. w Polsce do Soboru Trydenckiego w świetle rodzimych komentarzy (Expositiones Missae)*. *Studium historyczno-liturgiczne*. Lublin 1967 (maszynopis rozprawy doktorskiej w Arch. Wydz. Teol. KUL), s. 3–4. Czasem do uchwał synodów dołączano nawet całe podręczniki liturgiczne, np. do statutów synodalnych bpa Jana z r. 1427. Por. B. Ulanowski: *Mikotaj z Błonia kanonista polski z pierwszej połowy XV wieku*. W: *Rozprawy i rozporządzenia z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności*, T. 23. Kraków 1888,

biskupów¹². Ten materiał powinien być wykorzystany w całościowych opracowaniach liturgicznej tradycji wrocławskiej. Tu uwagę swą skoncentrujemy przede wszystkim na kodeksach liturgicznych.

Pierwszej próby opracowania liturgicznych ksiąg wrocławskich podjął się zasłużony historyk i liturgista ks. Stanisław Chodyński. Poświęcił temu zagadnieniu wiele miejsca zarówno w swych opracowaniach ogólnych dotyczących życia religijnego i tradycji liturgicznej wrocławskiej¹³, jak również w sporządzonym przez siebie katalogu rękopisów bibliotecznych¹⁴. Katalog ten, niestety, dość pobieżnie charakteryzuje kodeksy liturgiczne, w wielu wypadkach nie uzasadniając przyjmowanego miejsca i czasu ich powstania¹⁵. Nie można jednak zbyt wiele wymagać od ks. Chodyńskiego — księgi liturgiczne były częścią dość okazałego zbioru rękopisów, a Autor postanowił scharakteryzować całość zasobu. Na dokładne omówienie każdej księgi trzeba by o wiele więcej czasu.

Należy również dodać, że od chwili sporządzenia katalogu uległ zmianie stan zachowania wrocławskich ksiąg liturgicznych — upłynęło już ponad 50 lat, nie bez wpływu pozostały tu wydarzenia wojenne.

s. 5nn.). Nie wiadomo dokładnie, ile było wrocławskich synodów diecezjalnych — dochowała się wiadomość o 28 (nie wliczamy tu ostatniego z r. 1967). Wylczenie ich znajdujemy w *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, wyd. przez ks. Zenona Chodyńskiego w Warszawie w 1890 r.

¹¹ Kapituła Wrocławska doczekała się monografii. Napisał ją ks. Stanisław Librowski. Zostały też wydane drukiem statuty kapitułne. Przygotował je ks. Stanisław Chodyński, a wydał ks. Jan Fijałek (*Statuty Kapituły Katedralnej Wrocławskiej*. Z materiałów przysposobionych przez ks. prałata S. Chodyńskiego wydał i bibliografią ustawodawstwa kapitułnego w Polsce poprzedził ks. J. Fijałek. Kraków 1915). Wydano również wyimki protokołów posiedzeń Kapituły Wrocławskiej z lat 1435—1578. Dokonał tego Bolesław Ulanowski: *Acta Capitulum Gnesnensis, Posnanensis et Wladislaviensis 1408—1530* W: Monumenta mediaevi historica XIII, vol. 1. Cracoviae 1894, s. 229—303. Tu zamieścił wyciągi z lat 1435—1518; natomiast w *Acta Kapituł Poznańskiej i Wrocławskiej* (T. 1, cz. 1. Cracoviae 1908, s. 241—360) zamieścił wyimki z lat 1519—1578.

¹² Szczególnie ważne pod względem liturgicznym są wizytacje katedry. Trzy najstarsze wizytacje wydrukowali: ks. Stanisław Chodyński i ks. Zenon Chodyński w *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, F. 1—25. Włocławek 1881—1912, F. 7, 10, 16, 18 i 22. Te pierwsze wizytacje, jak je charakteryzuje ks. Stanisław Librowski (*Kapituła Katedralna Wrocławska. Zarys dziejów i organizacji*. Warszawa 1949 s. XVII) stosunkowo mało miejsca poświęcają liturgii. Na pierwszy plan wysuwają sprawy gospodarcze kapituły, skarbiec katedralny, archiwum, bibliotekę. Ciekawsze z interesującego punktu widzenia są późniejsze wizytacje z lat 1632, 1760 i 1840, pozostające jeszcze w rękopisach — zachowały się bardzo dobrze.

¹³ Tu należy wymienić następujące jego prace: *Organy, śpiew i muzyka w kościele katedralnym wrocławskim*. Szkic historyczny (cyt. S. Chodyński: *Organy*). Włocławek 1902; *Z dziejów diecezji wrocławskiej. Liturgika*. „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”. R. 1—4: 1907—1910; *Dawne księgi chórowe kościoła katedralnego wrocławskiego oraz śpiew chórowy w katedrze wrocławskiej*. „Śpiew Kościelny”. R. 2—3: 1897—1898; *Bazylika katedralna w [e] Włocławku*. (*Materiał historyczny*). „Kron. Diec. Kuj.-Kal.”. (Od r. 1926: „Kron. Diec. Włocł.”. R. 12—25: 1918—1931, oraz jego artykuły w Encyklopedii Kościelnej Nowodworskiego: *Mszaly dla diecezji polskich* (EKN XV 249—270), *Agendy dawne polskie* (EKN I 69—76), *Brewiarze dawne w Kościele polskim* (EKN II 593—599), *Godziny kanoniczne w Polsce* (EKN VI 257—268), *Msza w Polsce* (EKN XV 222—324), *Księgi liturgiczne* (EKN XII 261—263) wreszcie *Wrocławska diecezja* (EKN XXXII 55).

¹⁴ Katalog ten (z wykazami zasobów bibliotecznych) został wydany dopiero w 30 lat po śmierci autora przez ks. Stanisława Librowskiego w „Kronice Diecezji Wrocławskiej” w opracowaniu: *Biblioteka Kapituły Wrocławskiej*. R. 43—44: 1949—1950.

¹⁵ Por. W. Danielski: *Przedtrydenckie księgi liturgiczne*, s. 14—15.

Jednocześnie wyniki badań nad księgami liturgicznymi, które w ostatnim okresie prowadzili autorzy zagraniczni — we Francji (V. Leroquais¹⁶), na Węgrzech (P. Rado¹⁷) i w Niemczech (H. Ehrensberger¹⁸) zostały adoptowane do naszych zbiorów liturgicznych przez ks. Juliana Wojtkowskiego¹⁹, ks. Wacława Schenka²⁰, ks. Wojciecha Danielskiego²¹, Jerzego Zatheya²², Marię Bohonos²³ i Alodję Kawecką-Gryczową²⁴.

Zakładając doświadczenia tych prac pragniemy na nowo przedstawić wrocławski zasób ksiąg liturgicznych. W toku omawiania wyników kwerendy źródłowej przejdziemy od kodeksów rękopiśmiennych do ksiąg drukowanych. Przy księgach rękopiśmiennych zwrócimy zwłaszcza uwagę na szerszy ich opis i szczegółowe podanie zawartości treściowej. Na tej podstawie można będzie określić z jakiego czasu poszczególne księgi pochodzą, ustalić ich pewną, czy przynajmniej prawdopodobną przynależność do liturgicznej tradycji wrocławskiej. Wykorzystanie charakteryzowanych rękopisów do prac szczegółowych pozwoli w przyszłości na dokładne zestawienie kryteriów dla wspomnianej tradycji.

Wśród trzydziestu ośmiu źródeł liturgicznych rękopiśmiennych oraz piętnastu drukowanych w Bibliotekach Seminarium Duchownego we Wrocławiu są wcześniejsze i późniejsze. Dlatego w pracy, po krótkiej historii księgozbioru, z którego te księgi pochodzą (rozdział pierwszy), w rozdziale drugim i trzecim zostaną omówione księgi pochodzące z okresu wcześniejszego — przed ukazaniem się potrydenckich ksiąg reformowanych, w rozdziale czwartym — z czasów późniejszych, po ukazaniu się potrydenckich ksiąg reformowanych.

¹⁶ V. Leroquais: *Les breviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*. Vol. 1—4. Paris 1937; Tenże: *Les psautiers manuscrits latins des bibliothèques publiques de France*. Vol. 1—3. Macon 1940—1941; Tenże: *Les sacramentaires et les missels manuscrits des bibliothèques de France*. Vol. 1—4. Paris 1924; Tenże: *Les livres d'heures*. Vols. 1—2. Paris 1929—1931.

¹⁷ P. Rado: *Libri liturgici bibliothecarum Hungariae*. T. 1: *Libri liturgici manuscripti ad missam pertinentes*. Budapestini 1947.

¹⁸ H. Ehrensberger: *Libri liturgici Bibliothecae Apostolicae Vaticanae manuscripti*. Friburgi 1897.

¹⁹ J. Wojtkowski: *Wiara w Niepokalane Poczęcie NMP w Polsce w świetle średniowiecznych zabytków liturgicznych*. Lublin 1958. Tenże: *Początki Kultu Matki Bożej w Polsce w świetle najstarszych rękopisów*. „Studia Warmińskie”. T. 1: 1964, s. 215—257.

²⁰ W. Schenk: *Kult liturgiczny św. Stanisława*; Tenże: *Rękopisy liturgiczne dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”. T. 6: 1959, z. 3, s. 77—98; Tenże: *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV w. w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*. ABMK. T. 2: 1961, s. 185—204; T. 6: 1963, s. 191—209; Tenże: *Źródła do badań dziejów liturgii rzymskiej w Polsce*. W: Pastori et Magistro. Lublin 1966, s. 123—133; Tenże: *Z dziejów liturgii w Polsce*. W: Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce. T. 1. Lublin 1969, s. 139—199; Tenże: *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych*. ABMK. T. 21: 1970, s. 33—53.

²¹ Podaje zestawienia i omówienie proveniencji ksiąg liturgicznych w skali ogólnopolskiej. Por. W. Danielski: *Przedtrydenckie księgi liturgiczne*; Tenże: *Kult św. Wojciecha na ziemiach polskich w świetle przedtrydenckich ksiąg liturgicznych*. Lublin 1967 (Rozprawa doktorska w Arch. Wydz. Teol. KUL). Tenże: *Sekwencje mszalne ku czci św. Wojciecha jako utwory liturgiczne i hagiograficzne*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”. T. 16: 1969, z. 4, s. 5—22.

²² J. Zathey: *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej*. Wrocław 1963.

²³ M. Bohonos: *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica XVI wieku*. Z materiałów rejestracyjnych zebranych zespołowo pod kier. Kazimierza Zatheya. Wrocław 1965.

²⁴ M. Bohonos, E. Szandorowska: *Inkunabuly w bibliotekach polskich. Centralny katalog*. [T.] 1—2. Pod red. A. Kaweckiej-Gryczowej. Wrocław 1970.

Rozdział I

ZBIÓR KSIĄG LITURGICZNYCH BIBLIOTEKI KAPITUŁY WŁOCŁAWSKIEJ — JEGO DZIEJE I STAN ZACHOWANIA

„Biblioteki kościelne odegrały niewątpliwie bardzo ważną rolę w dziedzinie kulturalno-religijnej w życiu każdej diecezji. Rozwijające się dziś nauki specjalne, jak archiwistyka i księgoznawstwo odsłaniają piękne karty z ich działalności, okryte niekiedy grubą warstwą zapomnienia”¹.

W poszczególnych diecezjach były różne biblioteki, w zależności od instytucji, które je powoływały do istnienia. Były więc biblioteki kapitułowe katedralne i kolegiackie, seminaryjne, dekanalne, parafialne, a także prywatne.

Interesujące nas księgi znajdują się obecnie w Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku. Jednakże, jak podaje ks. Stanisław Librowski w swych uzupełnieniach do pracy ks. Stanisława Chodyńskiego², mieszczą się one tam stosunkowo niedawno, bo od roku 1949 — od chwili odzyskania ich po wywiezieniu przez hitlerowskiego okupanta.

Przez całe wieki księgi liturgiczne przechowywane były w katedrze, w Bibliotece Kapituły Włocławskiej — stanowiły bowiem jej własność. Słuszne więc będzie, aby przynajmniej w zarysie podać historię tejszej biblioteki³ i wskazać na stan zachowania ksiąg, które są przedmiotem naszych badań.

§ 1. PRZEGLĄD LITERATURY DOTYCZĄCEJ WŁOCŁAWSKIEJ BIBLIOTEKI KAPITUŁNEJ

W polskich źródłach drukowanych pierwszą wzmiankę o Bibliotece Kapituły Włocławskiej znajdujemy w informatorze Franciszka Radziszewskiego⁴, który pod hasłem Włocławek zaznacza jej istnienie, nie podając obszerniejszej informacji. Więcej danych znajdujemy w artykule ks. S. Chodyńskiego poświęconym włocławskiej diecezji, a wydrukowanym w Encyklopedii Nowodworskiego⁵. Zamiłowany historyk i liturgista mówiąc o Kapitułe Włocławskiej zaznacza, że posiada ona własną, gromadzoną przez wieki bibliotekę, która według spisu z roku 1840 miała 778 tomów, a w jego czasach 2000⁶.

Wspomina również o niej informator Edwarda Chwalewika⁷ i Stefana Dembego⁸, ale są to tylko krótkie notatki.

¹ W. Urban: *Rękopisy liturgiczne Biblioteki Kapitułnej we Wrocławiu*. ABMK. T. 6: 1963, s. 155.

² S. Chodyński: *Biblioteka Kapituły Włocławskiej*. Uzupełnił rozdziałem o katalogach i wydał ks. S. Librowski (cyt. Chodyński — Librowski: *Biblioteka*). Włocławek 1949 (odb. z „Kroniki Diecezji Włocławskiej”. R. 43—44: 1949—1950), s. 24—25.

³ Ostatnio historią bibliotek z terenu diecezji włocławskiej zajmuje się ks. Kazimierz Rulka, który z tej dziedziny przygotował pracę licencjacką pt. *Stan badań nad księgozbiorem diecezji włocławskiej oraz postulaty badawcze na przyszłość*. Lublin 1972 (maszynopis pracy licencjackiej w Arch. Wydz. Teol. KUL). Przekonsultowałem z nim niektóre problemy z dziejów omawianej biblioteki.

⁴ F. Radziszewski: *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak niegdyś byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie w Królestwie Polskim, Galicji, W. Ks. Poznańskim i zachodnich guberniach Państwa Rosyjskiego*. Kraków 1875, s. 124.

⁵ S. Chodyński: *Włocławska diecezja*. EKN XXXII 55—80.

⁶ Otrzymała wtedy znaczny zasilek z książek po sufraganie Karolu Polnerze (1883—1884) oraz prałacie Franciszku Stopierzyńskim. S. Chodyński: *Włocławska diecezja*, s. 74.

⁷ E. Chwalewik pisze, że Włocławska Biblioteka Kapitułowa jest bardzo uboga. Posiada kilka ksiąg liturgicznych, które są bardzo zniszczone. Notatka nie wiadomo z jakich przyczyn

Ponieważ historia księgozbioru była ściśle związana z dziejami kapituły, dlatego z wydawnictw źródłowych, dotyczących kapituły w śledzeniu rozwoju naszej biblioteki przydatne są następujące: *Acta capitulorum*, *Statuty Kapituły Katedralnej Włocławskiej*, *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis* oraz niektóre wydrukowane przez ks. S. Chodyńskiego fragmenty z akt Kapituły Włocławskiej⁹. Tu także należy zaliczyć publikację dawnych katalogów bibliotecznych przez ks. S. Librowskiego w pracy *Biblioteka Kapituły Włocławskiej*¹⁰.

Jeśli chodzi o opracowania, to trzeba tu wspomnieć książkę ks. Michała Morawskiego pt. *Monografia Włocławka*. Znajdujemy tam obiecujący fragment zatytułowany Biblioteka i Archiwum Kapituły Katedralnej¹¹. Niestety, tytuł ten nie odpowiada treści tam zawartej. Autor daje krótką charakterystykę dawnych rękopisów liturgicznych włocławskich, niewiele mówiąc o historii interesującej nas biblioteki.

Dość często o omawianej bibliotece wspomina w swych pracach ks. Stanisław Librowski, w obecnej dobie niewątpliwie najlepszy znawca historii diecezji włocławskiej. Tak np. w jego książce poświęconej Kapitulie Włocławskiej mieści się dość szeroka informacja o początkach tejże biblioteki, o jej powstaniu i najstarszych katalogach¹². Mówi też o rękopiśmiennej pracy ks. S. Chodyńskiego poświęconej bibliotece włocławskiej, którą to pracę uzupełnił i wydrukował w „Kronice Diecezji Włocławskiej”¹³. Opracowanie ks. Chodyńskiego jest, jak dotąd, najobszerniejszym i najpoważniejszym dziełem dotyczącym historii Włocławskiej Biblioteki Kapitulnej. Wprawdzie można dopatrzeć się w nim pewnych niedociągnięć (brak chronologii w opisywaniu rozwoju biblioteki, zestawianie obok siebie faktów bardzo ważnych i błahych, brak podziału na archiwalia i rękopisy biblioteczne w katalogach), jednak jako całość dostarcza ono wiele cennych wiadomości, tym bardziej że jest to dzieło oparte na źródłach.

§ 2. HISTORIA POWSTAWANIA ZBIORU

Biblioteka Kapituły Włocławskiej powstawała jak wszystkie inne biblioteki kościelne. Kościół zawsze zachęcał swych kapłanów do zdobywania wiedzy. Obok zakonów, specjalnie oddanych szerzeniu nauki, nigdy nie brakowało biskupów i kapłanów kochających i gromadzących książki, które potem przekazywali potomnym. Tą drogą powstała i Biblioteka Kapituły Włocławskiej¹⁴. Ustawa synodu prowincjonalnego z roku 1589, nakazująca zakładanie bibliotek przy katedrach, jest zdaniem ks. Chodyńskiego tylko przypomnieniem, bo wtedy na pewno biblioteki katedralne już istniały.

Trudno powiedzieć odkąd zaczęto gromadzić książki we Włocławskiej Bi-

nie odtwarza rzeczywistego stanu rzeczy. Może autor myśli tylko o księgach przechowywanych w zakrytiti. Por. E. Chwałewik: *Zbiory polskie*. T. 2. Warszawa 1927, s. 515.

⁹ Autor mówi, że w bibliotece jest 3000 tomów, w tym 71 rękopisów i 21 inkunabułów. Por. S. Demby: *Biblioteki polskie*. „Nauka polska”. T. 12: 1930, s. 184—185.

¹⁰ Dość dużo fragmentów znajdujemy w *Bibliotece* oraz w opracowaniu: *Z dziejów diecezji włocławskiej*.

¹¹ Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 26—73.

¹² M. Morawski: *Monografia Włocławka (Włocławia)*. Włocławek 1933, s. 242—245.

¹³ S. Librowski: *Kapituła katedralna*, s. 147—149.

¹⁴ Książka została przygotowana do druku w latach 1908—1916, a wydano ją w roku 1949. Por. Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 6—8.

¹⁵ Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 11.

bliotece Kapitulnej. Czas założenia i rozwoju Akademii Krakowskiej należy uważać za najpóźniejszy termin. Najprawdopodobniej księgozbiór istniał już wcześniej. Można przypuszczać, że przed wynalezieniem druku znajdował się w katedralnej bibliotece, tak jak w każdej bibliotece tej rangi, zbiór rękopisów, z których, niestety, nie za wiele dochoowało się do naszych czasów. Biblioteki innych katedr są dziś pod tym względem bogatsze. Włocławek częściej niż inne stolice biskupie przeżywał wojenne kataklizmy — ciągle najazdy Krzyżaków, Szwedów i Niemców, a to spowodowało ogromne spustoszenie w tutejszych zbiorach¹⁵.

Historyczne wzmianki o księgozbiorze Włocławskiej Biblioteki Kapitulnej są dość późne¹⁶. Pod datą 1482 w aktach kapituły znajdujemy notatkę — zaświadczenie o wzięciu niektórych książek ze skarbca kościoła katedralnego przez Wojciecha z Książa w celu ich oprawienia¹⁷. Wynika stąd, że już przed tym rokiem była we Włocławku biblioteka. Przechowywano książki w skarbcu, by je uchronić przed kradzieżą, ponieważ wartość książki w owych czasach była bardzo wielka¹⁸.

Księgozbiór powiększał się z darowizn biskupów, prałatów i kanoników. Wielu z nich przekazywało swe książki w testamencie. Jeśli zaś nie rozporządzili swymi książkami przed śmiercią, kierowano się wtedy statutem Kapituły Włocławskiej z 1500 roku, w myśl którego książki kanoników, którzy nie pozostawili testamentu mają być przekazane bibliotece kapitulnej (punkt 17)¹⁹. To samo powtórzono jeszcze w roku 1599 za bpa Hieronima Rozrażewskiego²⁰ i w 1827 za bpa Koźmiana²¹.

Ks. Chodyński na podstawie edycji Ulanowskiego oraz rękopiśmiennych akt kapituły podaje nazwiska tych biskupów, prałatów i kanoników, którzy przez swoje darowizny szczególnie przyczynili się do powiększenia omawianego księgozbioru. Tak np. w sierpniu 1494 roku kapituła darowała oficjałowi włocławskiemu Pawłowi z Łyczek czynsze ze swojej wsi Szatki. Ten odwzajemniając się ofiarował bibliotece kapitulnej książki, które miał we Włocławku, a mianowicie „totum Corpus iuris et cum aliis libris Missale”²².

W roku 1513 kapituła wyznaczyła kustosza Pawła Biezdrowskiego i jego brata kanonika Jana do przeniesienia z pałacu biskupiego do skarbca katedry książek przekazywanych bibliotece kapitulnej testamentem bpa Krzesława

¹⁵ W historii niemalże wszystkie polskie biblioteki przeżywały okresy zagłady. Por. W. Semkowicz: *Paleografia łacińska*. Kraków 1951, s. 167—170; A. Lewak: *Polskie biblioteki naukowe zniszczone w 1939—1944 r.* „Kwartalnik Historyczny”. R. 53: 1939—45, z. 3/4, s. 687—699.

¹⁶ Dla porównania: Kapituła krakowska pozostawiła po sobie ogólny spis ksiąg z roku 1110. Por. Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 179. O innych bibliotekach por. J. Nowowiejski: *Płock. Monografia historyczna*. Wyd. 2. Płock 1930, s. 450—454; J. Fijałek: *Księgi liturgiczne*; W. Schenk: *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV w.*; J. Nowacki: *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 1. Poznań 1959, s. 768—775.

¹⁷ „Ego Albertus de Xansz, scholasticus Wladislaviensis recepi certos libros ex thesauro dictae ecclesiae... Et illos reparare intendo et ligare, et illis uti ad placitum Dominorum de Capitulo”. *Acta capitulorum*. T. 1, nr 1258.

¹⁸ Świadczą o tym kłatwy, którymi pisarze ówczesni grożą złodziejowi w eksplikach, katalogi sporządzone w celu ewidencji zbiorów, procesy o kradzież książek i wreszcie wyraźne zapiski informujące o cenach przy kupnie. Por. K. Dobrowolski: *Z dziejów książki w Polsce średniowiecznej*. Kraków 1924; W. Semkowicz, jw. s. 165.

¹⁹ *Statuty Kapituły Włocł.* s. 25.

²⁰ Tamże, s. 103 — punkt 27 „de intestatis”.

²¹ Kapituła kazała to zaznaczyć w dekreście reformacyjnym po wizytacji katedry. Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 18.

²² *Acta capitulorum*. T. 1, nr 1346.

z Kurozwęk (+1503)²³. Biskup ten, za rządów którego ukazał się pierwszy druk brewiarza diecezji włocławskiej (*Viaticum Vladislaviense* 1502) miał z pewnością cenne druki i rękopisy, tak że biblioteka poważnie się wtedy wzbogaciła.

Ten hojny dar skłonił kapitułę do uporządkowania biblioteki, oczyszczenia książek z kurzu i ulokowania ich w dogodniejszym miejscu. W styczniu roku 1516 powierzono tę sprawę archidiakonowi pomorskiemu Mikołajowi Łabińskiemu i kanonikowi Janowi Parzniewskiemu²⁴. W zarządzeniu mówi się o książkach „in libraria contentos”, co wskazuje, że zbiór biblioteki kapitulnej miał już przedtem oddzielne miejsce, które teraz polecono dostosować do większej liczby książek. Dzisiejszy kapitułarz wtedy jeszcze nie istniał²⁵.

5 maja 1542 roku biblioteka pomnożyła się o dalsze 22 księgi, które po swoim bracie Aleksandrze, biskupie pomocniczym włocławskim, przekazał Maciej Myszyński²⁶.

Zasób zbiorów wzrósł do tego stopnia, że nie można go było zmieścić w małym kapitułarzu. Dlatego w roku 1543 kapituła wydała zarządzenie, by mniej potrzebne księgi wyłączono i złożono w specjalnym miejscu²⁷. Była to, jak przypuszcza ks. Chodyński, jakaś przybudówka przy kościele. W kapitułarzu przechowywano odtąd księgi najwartościowsze i najczęściej używane.

Biskup Hieronim Rozrażewski w czasie swej drugiej wizytacji katedry w roku 1593 w bibliotece kapituły znalazł znaczną ilość dawnych ksiąg²⁸. Jako mecenas²⁹ ceniący bardzo wszelkie pozostałości kulturalne polecił, aby spisano posiadane zbiory. W czasach jego rządów powstały dwa katalogi: jeden z roku 1590, drugi z 1593/94. Są one najstarsze z dochowanych do dziś katalogów omawianej biblioteki³⁰. Pierwszy zawiera 207 pozycji, w tym 19 ksiąg liturgicznych (10 brewiarzy, 7 mszałów, 1 pontyfikał i 1 agendę), drugi nieco mniej, bo 171 pozycji (w tym 41 ksiąg liturgicznych). Jeśli wszystkie księgi wtedy skatalogowano, to wyraźnie zmniejszyła się ich ogólna liczba. Liturgicznych ksiąg zapisano jednak znacznie więcej niż w roku 1590; 30 z nich mieściło się w skarbcu katedry (zanotowano je wśród wykazów szat liturgicznych i drogocенności), a pozostałe 11 poza szafami biblioteki. Obok dotychczasowych ksiąg notuje się teraz antyfonarze, graduały, psalterze, martyrologium rzymskie oraz księgi z intonacjami psalmów.

Jak świadczą zapiski w aktach kapituły, księgi nie leżały bezużytecznie — były wypożyczane i czytane przez prałatów i kanoników³¹.

²³ Acta Cap. Wład., I 212 — cyt. za Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 12, przyp. 4.

²⁴ Acta Cap. Wład., 233 — cyt. za Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 12.

²⁵ S. Librowski: *Kapituła Włocł.* s. 39, 266. Zbudowano go dopiero w roku 1521 za bpa Macieja Drzewickiego. Por. Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 19.

²⁶ *Akta kapituł z wieku XVI wybrane*. Wyd. B. Ulanowski. Kraków 1908, nry 903 i 916 (*Acta historica*. T. 13).

²⁷ „...in locum seorsum per Dn. Piotrkowski canonicum et fabricatorem constructum”. Acta Cap. Wład., III 91 — cyt. za Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 13, przyp. 8.

²⁸ „Bibliotheca iusto antiquorum librorum numero, absque ullis suspectis de fide constat”. *Visitatio ecclesiae cathedralis Vladislaviensis anno 1593*. *Monum. Wład. F.* 7, s. 5—63. Por. Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 14, przyp. 12.

²⁹ S. Librowski: *Biskup Hieronim Rozrażewski jako humanista i mecenas*. ABMK, T. 11: 1965, s. 201—263; L. Grzebień: *Biblioteka biskupa Hieronima Rozrażewskiego (1542—1600)*. ABMK, T. 22: 1971, s. 79—84.

³⁰ Obydwa katalogi są wydrukowane w cytowanej pracy Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 26—38.

³¹ Acta Cap. Wład., II 152, V 309, V 318 — cyt. za Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 14, przyp. 12—14.

Katalogi sporządzano i w późniejszym okresie. Był spis ksiąg z roku 1688, z czasów bpa Bonawentury Madalińskiego. Katalog ten, niestety, zaginął. Zachowała się tylko wzmianka o nim w spisie z roku 1728 sporządzonym przez Franciszka Sienickiego³². Ten ostatni spis nie orientuje nas w zasobach biblioteki, bo autor skatalogował przede wszystkim archiwalia. Spisu ksiąg chciał dokonać później — zostawił 16 nie zapisanych kart. Niestety nie wykończył swej pracy — w rozdziale piątym wymienia jedynie kilka rękopisów historycznych³³.

Ks. Chodyński przypuszcza, że nowy spis ksiąg był na pewno umieszczony w księdze wizytacji katedry z czasów bpa Rybińskiego w roku 1780. Jednakże księga ta również nie dochowała się do naszych czasów. Wspomina ją tylko protokół wizytacyjny bpa Walentego Tomaszewskiego z 1840 roku³⁴.

Mamy do dyspozycji jeszcze trzy katalogi omawianego zbioru bibliotecznego, ale pochodzą one z okresu bardzo już późnego, mianowicie z 1 połowy XIX wieku — pierwszy z 1816, drugi 1827 i trzeci z 1840 roku. Ponieważ czasowo są sobie bliskie, dlatego pod wieloma względami do siebie podobne. Uderza zwłaszcza podobieństwo w podziale na poszczególne działy biblioteczne, co wynika między innymi z tego, że ilość książek w tym okresie wyraźniej się nie zmieniała. W roku 1816 było ich 753, w r. 1827 — 787, a w r. 1840 — 778. Najwięcej było książek z dziedziny prawa, językoznawstwa i historii³⁵.

W opracowaniu ks. Librowskiego znajdujemy cenne zestawienie ilości ksiąg wg poszczególnych działów w wymienionych latach katalogowania. Interesujących nas ksiąg liturgicznych w roku 1816 było tylko 14, w 1827 — 16, a w 1840 znowu 14³⁶. Znaczy to, że w zestawieniu z katalogiem z 1593 roku liczba ta prawie trzykrotnie zmalała. W wydrukowanym spisie ksiąg z roku 1827³⁷ w dziale ksiąg liturgicznych nie figuruje już żaden gradual, ani antyfonarz. Znajdujemy tam 6 drukowanych mszałów rzymskich, 1 gnieźnieński (z 1555 r.), 4 brewiarze rzymskie, 1 płocki i 1 wrocławski (z 1543 r.) oraz 2 ceremoniały biskupie i 1 rzymski kancjonał.

W katalogu rękopisów sporządzonym przez ks. Chodyńskiego³⁸ ksiąg liturgicznych jest 18. Wymienia rękopiśmienne mszały i brewiarze wrocławskie, wrocławskie graduały i antyfonarze. Ciekawe dlaczego tych ksiąg nie umieszczono w katalogach z początku XIX wieku. Być może katalogi obejmują tylko te księgi, które przechowywano w kapitularni, a pomijają znajdujące się gdzie indziej. Księgi liturgiczne w późniejszym okresie prawdopodobnie przechowywano w zakrystii³⁹ i stąd nie ma ich w katalogach. Trudno przecież przypuścić, że znalazły się one w bibliotece kapitulnej dopiero po czasie sporządzania katalogów.

W roku 1949 księgi liturgiczne wraz z całym księgozbiorem kapituły ka-

³² Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 38.

³³ Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 39—40.

³⁴ Tamże, s. 41.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże, s. 44.

³⁷ Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 44—72. Spis ten sporządził ks. Cynka. Katalog z roku 1816 (Archiwum Akt Dawnych we Wrocławku, vol. 547) przygotował ks. Teodor Majewski, a katalog z 1840 — ks. Michał Marszewski (Archiwum Akt Dawnych we Wrocławku, prot. wizytacji katedry przez bpa Tomaszewskiego w roku 1840, vol. 411, s. 311—353). Por. Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 41—43.

³⁸ Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 74—129. Sporządził go w latach 1908—1916 (*Biblioteka* s. 6).

³⁹ Tamże, s. 64.

tedralnej zostały przeniesione do Biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku, gdzie miały stanowić zbiór wydzielony. Niestety, kierownictwo biblioteki nie respektowało później tego zalecenia i włączyło księgi kapitulne w zasoby seminaryjne. Stąd rok 1949 można uważać za datę kończącą dzieje omawianej biblioteki.

§ 3. AKTUALNY STAN ZACHOWANIA KSIĄG LITURGICZNYCH

Księgi liturgiczne dochowane do naszych czasów w znacznej mierze są bardzo zniszczone⁴⁰. Nie można tu jednak winić naszych przodków — mówi ks. Chodyński⁴¹. Trzeba pamiętać, że w historii w czasie ciągłych walk, których te dzielnice Polski najczęściej były widownią, kapituła była zmuszona wywozić kosztowniejsze sprzęty, szaty liturgiczne, zbiory archiwalne i księgi liturgiczne do bezpieczniejszych miejsc — do Krakowa, Częstochowy, Torunia, Gdańska. Stamtąd niestety nie wszystkie księgi wracały, albo wracały uszkodzone.

Dalszą przyczynę obecnego stanu ksiąg ks. Chodyński upatruje w tym, że nie zawsze było dla nich odpowiednie miejsce w katedrze. Kapitularz, jak wspomniano, został zbudowany dopiero w r. 1521 za bpa Macieja Drzewickiego. Akta kapituły nie informują, gdzie przedtem przechowywano książki. Czytamy tylko, że w r. 1506 kapituła poleciła aby pomieszczenie „biblioteki” zostało odnowione⁴², a w r. 1516, jak zaznaczono, mówi się o książkach znajdujących się w „bibliotece” („in libraria contentos”). Niektóre książki przechowywano w szafie na chórze muzycznym. Zdaje się, że ostatecznie wszystkie księgi umieszczono w kapitularzu dopiero po roku 1612. Kapituła wydała wtedy specjalne polecenie, w którym wyraża nadzieję, że z ułożenia ksiąg w kapitularzu będzie dużo pożytku⁴³.

Kapitularz jednakże okazał się nie najlepszym miejscem na przechowywanie książek. W r. 1706 stwierdzono, że ściany kapitularza są zawilgocone i książki wskutek tego niszczeją. Postanowiono przygotować dla nich specjalną salę nad kapitularzem. Niestety, dokonano tego dopiero w r. 1891 przy przebudowie katedry⁴⁴. Książki przez blisko 200 lat z konieczności przechowywano więc w zawilgoconym, nie wietrzonym, nie nadającym się do tego pomieszczeniu. Nic więc dziwnego, że gdy w r. 1815 prałaci: Ludwik Kuczkowski i Antoni Niewieściński wraz z notariuszem Teodorem Majewskim przystąpili do uporządkowania książek, znaleźli wśród nich wiele zbutwiałych i zgniłych, szczególnie wśród tych, które były złożone blisko ścian kościoła. Wtedy to, z wielką stratą dla zbiorów, pokaźną ilość ksiąg zupełnie zniszczonych trzeba było spalić, bo jak osądzono, na nic się już nie mogły przydać. Nie zrobiono nawet wykazu spalonych dzieł⁴⁵. Wśród nich musiały znajdować się i drogie księgi liturgiczne.

Jak w swych uzupełnieniach do pracy ks. Chodyńskiego podaje ks. Stanisław Librowski wilgoć zniszczyła też wiele ksiąg w latach 1940—1945, kiedy

⁴⁰ S. Chodyński: *Dawne księgi chórowe*. „Splew Kościelny”. R. 2: 1897, s. 250; R. 3: 1898, s. 21.

⁴¹ Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 63.

⁴² Acta Cap. Wład., I 177 — cyt. za Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 19, przyp. 30.

⁴³ Tamże, VI 332 — cyt. za Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 19, przyp. 31.

⁴⁴ Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 20.

⁴⁵ Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 21.

to hitlerowcy wywieźli wrocławskie zbiory bez odpowiedniego zabezpieczenia na Zachód, głównie do Poznania ⁴⁶.

Inną przyczynę tak dużych zniszczeń wśród ksiąg ks. Stanisław Librowski widzi w tym, że nie było nad nimi wystarczającej opieki. Ogołocenie katedr przez zaborców sprawiło, że nie było przy nich wystarczającej liczby kapłanów i z konieczności w zakrystiach, czy gdzie indziej pracowali ludzie świeccy, nie zawsze właściwie przygotowani do pełnienia obowiązków, często nie zdający sobie sprawy z wartości skarbów, do których mieli dostęp. Oni to powycinali cenniejsze ilustracje, czy powyrywali niektóre karty i posprzedawali je zbieraczom ⁴⁷.

Wiele też ksiąg zaginęło, bo wypożyczali je miejscowi księża i potem nie zawsze zwracali. Świadczy o tym dokument z 2 stycznia 1541 r. wydany przez Jana Wyszecckiego, oficjała generalnego diecezji wrocławskiej, w którym wszystkich, którzy zabrali księgi, a nie oddali ich, upomina się, by to uczynili, bo w przeciwnym razie nałożona będzie na nich klątwa ⁴⁸.

Z pewnością nawet i zagrożenie klątwą nie uratowało wielu ksiąg liturgicznych. Stawały się przedmiotem prywatnego użytku i wraz z psalterzystami, mansjonarzami i klerykami przenosiły się potem na odległe parafie w diecezji, a także poza jej granice.

Tak było w czasach, kiedy pergaminowe księgi były w codziennym użyciu. Jeszcze bardziej niesprzyjająca dla nich sytuacja powstała wtedy, gdy rękopiśmienne mszały, brewiarze, graduały i antyfonarze zastąpiono drukami rzymskimi. Wtedy nikt nie upominał się już o stare, nieaktualne księgi — przenoszono je w wielu wypadkach na strychy często drewnianych lub krytych słomą plebanii, gdzie niszczały czy płonęły. Są o tym wzmianki w wizytacjach biskupów i archidiaconów ⁴⁹.

Zabieranie ksiąg przez osoby prywatne (zresztą nie zawsze w złym zamiarze), powtarzało się i później. W aktach księży wikariuszy katedry wrocławskiej zapisano pod datą 21 grudnia 1695 roku, że ks. Walenty Bydgoski, wydany z ich kolegium, zabrał ze sobą pisane msze wotywnie (Graduał) i Officium VII dolorum BV, a także kilka kart pergaminowych z wielkiego Graduału ⁵⁰.

Niejednokrotnie ludzie nieodpowiedzialni lub chłopcy szkolni niszczyli przez lekkomyślność księgi wydzierając z nich karty, czy piękniejsze inicjały. Mówią o tym akta kapituły. W roku 1688 kapituła zebrana w uroczystość Wniebowzięcia NMP poleciła „naprawić pergaminowe antyfonarze i graduały, w których chłopcy szkolni przez swawolę kilka kart wydarli, co wikariuszom czyni przeszkodę w śpiewaniu officium divinum. Brakujące kazano zastąpić nowymi i na nich dopisać, co potrzeba” ⁵¹. Rozporządzenie to zostało wykonane, co można stwierdzić choćby i dziś, bo w wielu księgach znajdujemy ślady naprawienia.

Czasem świadomie niszczone stare księgi, co było chyba najgorsze. Ks. Chodyński tak na ten temat pisze: „Zachowało się podanie we Włocławku, że starzy kanonicy, nawykli do dawnych brewiarzy, tych nadal trzymać się chcieli i wprowadzeniu nowych opór stawiali. Nieraz wskutek tego trafiało

⁴⁶ Tamże, s. 24.

⁴⁷ Tamże, s. 64.

⁴⁸ Acta Cap. Wład. vol. 21, f. 172 — cyt. za S. Chodyński: *Organy*, s. 64.

⁴⁹ S. Chodyński: *Organy*, s. 65; Tenże: *Mszały dla diecezji polskich*. EKN XV 247.

⁵⁰ S. Chodyński: *Organy*, s. 65.

⁵¹ Acta Cap. Wład. vol. 227 — cyt. za S. Chodyński: *Organy*, s. 62.

się zamieszanie w chórze i kłótnie między kanonikami, gdy jedni ze starych, drudzy z nowo zaprowadzonych rzymskich oficja śpiewali. Przyszło raz do tej zapalczowości, że na siebie nawet brewiarzami rzucali. Zapobiegając temu na przyszłość za najskuteczniejszy sposób uznano usuwać i niszczyć stare, aby nie były więcej kamieniem obrażenia dla kleru, a zgorzenia dla ludu. Rozumie się to przede wszystkim o brewiarzach bpa Górki⁵².

Stąd też stara katedra wrocławska pod względem ksiąg jest dziś bardzo uboga — mówi Autor⁵³.

Dla porównania z przeszłością ks. Chodyński wymienia, jakie księgi liturgiczne posiadała katedra w czasie wizytacji bpa Hieronima Rozrażewskiego, odbytej w r. 1584. Były następujące:

„Księga pergaminowa z Ewangelią i Epistolami. Oprawa jej miała z jednej strony obraz Zbawiciela ze srebra pozłacanego oraz relikwie świętych, a z drugiej herb Ciołek bpa Drzewickiego i klamry srebrne do zamykania.

Pontyfikał pergaminowy, oprawiony w czarny aksamit i w srebrne wyroby pozłoczone z dwiema klamrami z herbem Róża bpa Krzesława z Kurozwęk.

Pontyfikał pergaminowy, bardzo dawny w oprawie z czerwonego aksamitu, z jedną srebrną klamrą do zamykania.

Pontyfikał w oprawie z czerwonego aksamitu i srebrne ozdoby bpa Jana Karnkowskiego.

Pontyfikał do zwykłego użycia biskupów oprawiony w aksamit czerwony, bez klamry.

Mszał pergaminowy, w oprawie z aksamitu czerwonego z puklami srebrnymi, pozłacanymi z jedną klamrą od bpa Jana Pelli.

Mszał diecezji krakowskiej, ozdobny przepięknymi malowidłami z obrazkami na srebrze, od kanonika wrocławskiego Nikodema Pcezińskiego.

Mszał w oprawie z aksamitu czerwonego z ozdobami srebrnymi od bpa Drzewickiego.

Mszał rzymski od bpa Stanisława Karnkowskiego.

Mszał rzymski od ks. Witowskiego, kanonika wrocławskiego.

Liber Horarum (diurnalik) na pergaminie, w oprawie miał ozdoby srebrne z herbem Róża.

Liber officii Beatae Mariae Virginis, w oprawie srebrnej wytwornej roboty, pisany na pergaminie z nadzwyczaj pięknymi malowidłami od bpa Stanisława Karnkowskiego.

Dwie agendy gnieźnieńskie: jedna nowa od bpa Stanisława Karnkowskiego, druga od kanonika Witowskiego⁵⁴.

O kilku książkach darowanych katedrze wspomina bp Rozrażewski w swoim testamencie⁵⁵ — niektóre z nich były wyżej opisane.

Jeszcze o innych księgach liturgicznych są wzmianki w aktach kapituły. Wiadomo np., że istniał mszał pergaminowy pochodzący od prepozyta Jana Paczniewskiego. Dnia 9 września 1540 roku kapituła zauważyła, że mszał ten został uszkodzony, ponieważ wyrwano z niego kilka kart, a wśród nich kartę z pięknie namalowaną postacią Chrystusa na początku kanonu. Braki naka-

⁵² S. Chodyński: *Organy*, s. 75—76.

⁵³ S. Chodyński: *Organy*, s. 64.

⁵⁴ Acta Cap. Wład. lib. 69, f. 90 — cyt. za S. Chodyński: *Organy*, s. 73—75.

⁵⁵ Testamentum olim reverendissimi domini Hieronymi comitis a Rozrażow, episcopi Wladislaviensis. *Monum. Wład. F. 2. Wrocławek 1882*, s. 1—27. Por. S. Chodyński: *Organy*, s. 75.

ziano uzupełnić Pawłowi z Bolimowa i Andrzejowi dzwonnikowi, odpowiedzialnym za zniszczenia⁵⁶.

23 sierpnia 1590 roku archidiakon pomorski Franciszek Łącki złożył kapitule *Missale bene adornatum examento rubeo et clausulis deauratis*⁵⁷, ofiarowany przez bpa Rozrażewskiego. Tenże biskup otrzymał w darze od ceremoniarza papieskiego Pawła Mucantiusa rękopis *Caeremoniale episcoporum* z roku 1597, który po raz pierwszy był potem drukowany w Rzymie w r. 1600⁵⁸. Miał on też w swych zbiorach rubrycele włocławskie, które nie dochowały się do naszych czasów. Wiemy o tym z listu bpa Rozrażewskiego do nuncjusza w Wiedniu z 3 lutego 1584 r., w którym jest wzmianka o takiej rubryceci⁵⁹. W Wolborzu pozostał po nim wraz z muzycznymi instrumentami nie określony bliżej antyfonarz i kancjonał⁶⁰.

Z całego bogactwa ksiąg liturgicznych, z jakiego niegdyś słynęła katedra włocławska, w dzisiejszej bibliotece seminaryjnej spotykamy 23 księgi rękopiśmienne na pergaminie (4 mszały, 6 brewiarzy, 6 gradualów, 5 antyfonarzy, 1 księgę z intonacjami śpiewów mszalnych i brewiarzowych i 1 martyrologium), kilka papierowych o mniejszej wartości z późniejszego okresu oraz jeden druk brewiarzowy z 1543 roku. Nie są one tak piękne i bogate jak te, o których przed chwilą wspominaliśmy, jednak przy braku innych zasługują na to, by były przedmiotem naszych badań.

Rozdział II

KSIĘGI LITURGII MSZALNEJ DO CZASU WYDANIA POTRYDENCKICH KSIĄG REFORMOWANYCH

§ 1. UWAGI OGÓLNE O KSIĘGACH MSZALNYCH

Mszał jest najważniejszą księgą liturgiczną, zawierającą modlitwy, śpiewy i czytania mszalne. Obecny mszał rzymski powstał na drodze wielowiekowego rozwoju. W starożytności dość dużo miejsca zostawiano na inwencję twórczą przewodniczącego liturga, który sam układał modlitwy, czytania zaś wybierał z Pisma św.

Z biegiem czasu wytworzyły się większe ośrodki życia chrześcijańskiego z kształtującą się określoną tradycją liturgiczną, którą zaczęto utrzymywać na piśmie. Powstają zbiory modlitw, z których kapłan lub biskup przewodniczący liturgii mógł dowolnie wybierać odpowiednie teksty stosownie do obchodzonego święta. Przy dalszym rozwoju liturgicznych obchodów staje się to zbyt skomplikowane i wtedy zaczynają powstawać sakramentarze¹. Były to księgi

⁵⁶ Acta Cap. Wład. Iib. 217, f. 36 — cyt. za S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 4: 1910, s. 85.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Mucantius należał do orszaku legata H. Gaetaniego, który przebywał w Polsce w latach 1596—1597 i odwiedził bpa Rozrażewskiego w Wolborzu.

⁵⁹ *Korespondencja Hieronima Rozrażewskiego*. Wyd. P. Czaplewski. T. 2. Toruń 1939, s. 149. Por. L. Grzebień, jw. s. 104—105; S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 1: 1907, s. 13.

⁶⁰ *Inventarium thesauri* [Hieronimi Rozrażewski]. *Monum. Wład. F.* 3. Włocławek 1883, s. 17.

¹ W. Schenk: *Kult liturgiczny*, s. 51. W zbiorach polskich posiadamy tylko jeden sakramentarz, tzw. tyniecki w Bibliotece Narodowej — por. W. Danielski: *Przedtrydenckie księgi liturgiczne w Polsce* (maszynopis wykładów z r. akad. 1970/71), s. 4.

zawierające najważniejsze, najświętsze modlitwy mszalne, wypowiedane przez samego celebransa — kolekta, prefacja, sekreta, kanon² — dziś powiedzielibyśmy „modlitwy przewodnictwa”³. Spośród najstarszych sakramentarzy na szczególną uwagę zasługuje tzw. sakramentarz gregoriański⁴.

Z chwilą gdy śpiew kościelny zaczyna odgrywać coraz ważniejszą rolę w liturgii, odnotowuje się powstawanie i rozwój antyfonarzy mszalnych — późniejszych gradualów. Nazwę antyfonarz (antiphonarium missae) odnoszono początkowo do księgi zawierającej śpiewy wykonywane w czasie Mszy św. (Introitus, Graduale, Alleluia, Tractus, Offertorium, Communio), potem (od IX w.) księgę obejmującą te śpiewy zaczęto określać słowem gradual (graduale)⁵, a nazwę antiphonarium zastrzeżono dla księgi zawierającej śpiewy liturgiczne wykonywane w czasie wspólnego nabożeństwa chóralnego poza Mszą św.

W obu tych księgach obok wymienionych śpiewów zamieszczano refreny, tzw. responsoria, zawierające myśl dziękczynną, pochwalną lub błagalną, będącą odpowiedzią na dany werset psalmu.

Obok wymienionych, konieczną księgą w sprawowaniu liturgii eucharystycznej był ewangeliarz oraz lekcjonarz. Ewangeliarz zawierał albo cały tekst 4 Ewangelii (evangeliarum), albo też wybrane perykopy ewangelijne, które czytano lub śpiewano w czasie Mszy św. (evangelistarium). Księga ta cieszyła się szczególną czcią i dlatego była starannie pisana oraz pięknie i bogato zdobiona⁶.

Lekcjonarz (lectionale, lectionarium) zawierał wybrane perykopy biblijne ze Starego i Nowego Testamentu. Ponieważ przeważająca część czytań pochodziła z Listów Apostolskich lub Dziejów Apostolskich, dlatego księgę tę określano również słowem: epistolare lub apostolus. Były też lekcjonarze obejmujące pełne teksty czytań mszalnych, tzn. wyjątki z Ewangelii i z Listów Apostolskich, i te określano terminem „plenarium” (nazwa ta oznacza również mszał rozwinięty). Używano także samych tylko wykazów czytań mszalnych w święta całego roku, na których określenie używano słowa „comes”⁷.

Z tych to czterech, pierwotnie różnych i oddzielnych ksiąg (sakramentarz, antyfonarz — gradual, ewangeliarz i lekcjonarz), powstał z czasem mszał pełny (missale plenarium)⁸. Dokonało się to między IX a XII wiekiem, gdy rozpowszechnił się zwyczaj Mszy cichej, w której kapłan obok swej roli, spełniał rolę lektora i kantorów⁹. Księgi dotąd używane w każdej Mszy św. będą

² W. Semkowicz: *Paleografia łacińska*, s. 173.

³ Tak nazywają je dokumenty posoborowe. Por. *Ogólne wprowadzenie do Mszału Rzymskiego*. Przekład Komisji Episkopatu do spraw liturgii. „Ruch Biblijny i Liturgiczny”. R. 24: 1971, nr 1, s. 1—76.

⁴ O sakramentarzach pisze J. A. Jungman: *Missarum sollemnia*. Tłum. franc. T. 2. Paris 1952, s. 91—94; C. Vogel: *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au moyen âge*. Spoleto 1966, s. 43—97.

⁵ Od stopni (gradus), po których diakon wstępował na ambonę, skąd te pieśni wykonywał. W. Semkowicz, *iw.* s. 173.

⁶ W. Semkowicz: *Paleografia łacińska*, s. 173.

⁷ Tamże.

⁸ W Polsce mamy jedno missale plenarium z XI/XII w. w Gnieźnie. Zawiera ono w każdym formularzu najpierw nutowane śpiewy mszalne, po nich modlitwy kapłańskie: *Missale Plenarium Bibl. Capit. Gnesnensis MS 149 Facsimile*. Ed. K. Biegański, J. Woronczak. Graz — Warszawa 1970. *Antiquitates Musicae in Polonia*. Vol. 12.

⁹ M. G. Borkowska: *Kult liturgiczny*, s. 155; J. A. Jungman: *Missarum sollemnia*. T. 2, s. 90—97.

na przyszłość przydatne tylko w Mszach uroczystych, w których występuje chór i asysta.

Mszał wtedy ukształtowany przybrał ustalony schemat, zachowany zasadniczo do dziś. Rozpoczynał się kalendarzem, po nim następowało Proprium de tempore, czyli teksty świąt Pańskich, przedzielone (zwykle w połowie Wielkiego Tygodnia) tekstami stałymi Mszy św. Po Proprium de tempore zamieszczało sanktorał — Proprium sanctorum, gdzie znajdziemy teksty ku czci poszczególnych świętych. Dalsza część mszału, to Commune sanctorum zawierające teksty wspólne dla określonej grupy świętych¹⁰. Potem następowały Msze i modlitwy wotywny i wreszcie Prosarium, czyli zbiór sekwencji. Czasem Prosarium umieszczano nie na końcu mszału, lecz w tekstach poszczególnych Mszy¹¹.

Formularze Proprium de tempore niewiele się zmieniły — były raczej jednolite w liturgii łacińskiej; w Proprium sanctorum tymczasem odnotowujemy ciągle zmiany. Ta część mszału miała charakter lokalny. Swoboda w doborze tekstów mszalnych pozostawiała tu szerokie pole dla inwencji układających mszały. Powstawały lokalne teksty modlitw, sekwencji, dobierano własne perykopy mszalne, wprowadzano regionalne, czy lokalne obchody świętych. Z biegiem czasu mnogość kultów tak obciążała kalendarz i Proprium sanctorum, że trzeba było ujednocniającej reformy trydenckiej. Papież Pius V bullą z 14 VII 1570 r. nakazał całemu Kościołowi przyjęcie *Missale Romanum ex decreto S. Concilli Tridentini restitutum, Pii V Pont. Max. iussu editum*.

Po tych krótkich uwagach dotyczących ksiąg liturgii mszalne w ogólności, przejdziemy do szczegółowego omówienia wrocławskich ksiąg liturgicznych należących do tej grupy.

§ 2. MSZAŁY

W dzisiejszych zbiorach Biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku nie zachował się wprawdzie żaden ewangeliarz czy lekcjonarz¹², mamy jednak kilka mszałów i gradualów.

Naszą charakterystykę rozpoczniemy od mszałów. Najpierw wyjaśnimy kwestię wrocławskiego mszału drukowanego z roku 1516, a potem przejdziemy do mszałów rękopiśmiennych.

Nie wszystkie polskie diecezje w okresie przedtrydenckim mogły sobie pozwolić na drukowanie własnego mszału. Była to rzecz bardzo kosztowna. Stąd wiele diecezji, mimo że miało sobie właściwe święta, nabożeństwa i zwyczaje, z konieczności posługiwało się mszałami innych diecezji¹³.

¹⁰ Od V w. ciągły wzrost liczby świętych uniemożliwiał tworzenie osobnego formularza dla każdego z nich. Wskutek tego przyjmowano teksty świętych już czczonych. Teksty jakiegoś pojedynczego świętego zaczęto stosować do grupy świętych. Tak powstało Commune sanctorum. W. Schenk: *Kult liturgiczny*, s. 51—52.

¹¹ M. G. Borkowska, jw. s. 155.

¹² Do najstarszych rękopisów należy fragment lekcjonarza (perykopy mszalne) pisany prekaroliną zachodnią VIII/IX w., kiedyś należący prawdopodobnie do katedry kruszwickiej, dziś znajdujący się w zbiorach Zakładu Nauk Pomocniczych Historii UJ w Krakowie, oraz ewangeliarz z lat 800—851, pochodzący ze skryptorium benedyktynów z Tours, przechowywany w Bibliotece Kapitułnej w Gnieźnie (Ms 1). Poza tym w polskich zbiorach spotykamy 6 ewangeliarzy z drugiej połowy XI i XII w. oraz kilka późniejszych. Zachowało się też kilka lekcjonarzy. Por. W. Schenk: *Zróżdła do liturgii*, s. 124; W. Danielski: *Przedtrydenckie księgi liturgiczne w Polsce*, s. 4.

¹³ S. Chodyński: *Mszały*, EKN XV 247.

W takiej też sytuacji była diecezja włocławska. Zbyt mała liczba kościołów parafialnych (w r. 1570 było ich na Kujawach 114¹⁴) nie pozwalała na podjęcie druku¹⁵. Posługiwano się tu najczęściej mszałami gnieźnieńskimi (Gniezno było metropolią) i krakowskimi (ta diecezja najczęściej drukowała)¹⁶; jednak przy braku tych używano również takich, jakie można było w ogóle zdobyć¹⁷. Wizytacje kościołów diecezji pomorskiej z 1597 r. wykazują, że używano także mszałów plockich, a nawet krzyżackich¹⁸.

Kwestię istnienia czy nieistnienia drukowanego mszału włocławskiego wyjaśnia ks. Stanisław Chodyński w artykule *Mszały dla diecezji polskich*, zamieszczonym w Encyklopedii Kościelnej Nowodworskiego. Piszze on tam, że diecezja włocławska drukowanego mszału nie miała, a pokazywany w jego czasach niby to mszał włocławski, nie jest włocławskim, lecz krakowskim¹⁹. Autor mówi, że widział go u antykwariuszy, nie określając u jakich i w jakim mieście. W Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku księgi tej nie ma, dlatego opieramy się na opinii ks. Chodyńskiego.

Wspomniani antykwariusze pokazywali mu unikalny mszał, do którego miała należeć karta tytułowa z napisem: *Missale Vladislaviensis dyocesis*. W górnej części karty tytułowej namalowano postać św. Stanisława wskrzeszającego Piotrowina, a w narożnikach herby Habdank i kapituły krakowskiej, w dolnej zaś herb Krakowa. Na odwrocie karty umieszczono odezwę Jana Hallera skierowaną do Macieja Drzewickiego, bpa włocławskiego z datą 20 czerwca 1516 r. Zupełnie analogiczną w treści odezwę znajdujemy w mszale krakowskim bpa Jana Konarskiego z tą tylko różnicą, że tam jest inne nazwisko i tytuły oraz inna data, mianowicie: MDXVI kal. Februarii.

Ozdoby „włocławskiej” karty tytułowej są całkiem podobne do tytułowej karty mszału krakowskiego, z tym tylko, że gdy tam po tytule: *Missale Cracoviensis dyocesis* spotykamy odezwę: *Ad librariorum*, tu w tym miejscu narysowano herb bpa Drzewickiego (Ciołek), okryty mitrą i pastorałem.

Przedstawiony mszał — mówi ks. Chodyński — nie jest mszałem włocławskim, bo w nagłówkach rozpoczynających msze spotykamy słowa: *Secundum rubricam ecclesie Cracoviensis*, a przecież takiego tytułu nie mogło być w druku włocławskim. Na tych słowach nalepiono później kartkę, gdzie „*Cracoviensis*” zamieniono na „*Vladislaviensis*”. Autor uważa całą tę sprawę za „koncept i zabawę czasów dzisiejszych”²⁰. Przecież, nawet przy założeniu, że dla bpa z Włocławka wydrukowano jakąś liczbę egzemplarzy krakowskiego mszału z r. 1516, nie można przyjąć, że tak wyglądała karta tytułowa. Zamieszczenie na niej ozdób związanych z biskupem, kapitułą i miastem Krakowem byłoby uciążliwe dla biskupa Drzewickiego. Haller realizując zamówienie na pewno przygotowałby specjalną kartę tytułową z herbami i ozdoba-

¹⁴ *Monum. Wład. F.* 1, s. 7.

¹⁵ Przy tak małym nakładzie koszty każdego egzemplarza musiałyby być bardzo wysokie.

¹⁶ Ks. W. Danielski wylicza 8 pełnych druków mszalnych: 1484, po 1493, ok. 1500, po 1503, 1509, 1515/16, 1532 i 4 dla podróży: 1510, 1525, 1545, W, 1545 S. Por. *Przedtrydenckie księgi liturgiczne w Polsce*, s. 17a.

¹⁷ S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 4: 1910, s. 14.

¹⁸ Por. *Monum. Wład. F.* 15, s. 9, 51; *Statuta Synod. Wład.* s. 35; S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 4: 1910, s. 14; Tenże: *Organy*, s. 45.

¹⁹ S. Chodyński: *Mszały*. EKN XV 266.

mi odnoszącymi się do Włocławka²¹. Poza tym „v” w wyrazie „Vladislavien-sis” jest dowodem, że nalepiona kartka nie pochodzi z czasów wydania mszału, bo wówczas i długo jeszcze potem „Vladislaviensis” pisano przez podwójne „w”²².

Wizytacje diecezji włocławskiej nie wspominają nigdzie o drukowanym mszale włocławskim; jeśli mówią o mszałach, to tylko o mszałach rękopiśmiennych tej diecezji²³.

To wszystko każe stwierdzić, że Włocławek nie miał swego druku mszalnego, a tzw. mszał włocławski z 1516 r. jest egzemplarzem mszału krakowskiego. Miał jednak Włocławek swoje mszały rękopiśmienne, które postaramy się scharakteryzować.

WiSem 14: Missale Vladislaviense z przełomu XIV i XV w.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), gruby pergamin, kart 129 o rozm. 45,8×32²⁴. Tekst pisany w dwu kolumnach po 32 wiersze w jednej. Atrament zachowany na ogół dobrze, choć na niektórych kartach wypłowił, np. na karcie 1, 23v, 27v, 28, 35—37v. Czasem na marginesie — jakies wyjaśnienia lub teksty liturgiczne pisane późniejszym pismem, np. na k. 104. Na górnym marginesie k. 84v dopisano kursywą modlitwę: *Perceptio Corporis tui Domine quod ego indignus...* Na k. 108 dopisano na dolnym marginesie: *Oratio per octavam visitationis Mariae*. Na k. 113v dopisano oficjum o Przemienieniu Pańskim, na k. 114v — Ewangelię o ziarnie pszenicznym na dzień św. Wawrzyńca, na k. 121v — orację o św. Tekli i św. Justynie.

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było, księgę sfoliowano ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 129.

Iluminacje. Jedyne zachowany inicjał jest na karcie 85v — inicjał B (8,6×8,2). Litera namalowana farbą jasno-brązową, w zielonej obwódce, wewnątrz na ciemnym kolorze 3 łożyski kwiatów. Kiedyś inicjał był złocony — złoto zniszczone. Na lewym i dolnym marginesie ornamentacja roślinna. Z kart 2, 59v, 68, 72v i 80 inicjały wycięto.

Nuty. Na 5 liniach w 11 rzędach na stronie, w dwu kolumnach. Notacja gotycka. Występują na kartach 54—56 — Exultet (imion króla i papieża w tekście brak).

Stan zachowania. Księga mocno zniszczona, na początku brak kart z formularzami od 1 Niedz. Adwentu do Bożego Narodzenia, pierwsza karta — luźna, ślady po wycięciu 8 kart z pierwszego dzisiejszego okterionu. Prawie wszystkie karty ściemniałe, ze śladami dawnej pleśni, z pomiętym prawym dolnym narożnikiem. Brak karty po k. 19, 103 i 126. Na kartach 2, 5, 67—68, 80—83 — widoczne braki w marginesach i rozdarcia.

Oprawa. Deski dębowe okryte brązową skórą, ozdobnie wytłaczaną, dziś bardzo zniszczoną, zwłaszcza na tylnej desce i na grzbiecie. Okucia mosiężne — na przedniej desce zachowały się wszystkie, na tylnej tylko z lewego narożnika, i to nie z tego kompletu, co na pierwszej desce. Widoczne ślady po klamrach. Na

²¹ To było w owym czasie stosowane. Przykładem może być komentarz do Ordo Missae opracowany przez Stanisława Zaborowskiego, a wydany w drukarni Unglera w roku 1512, gdzie w zależności od adresata zmieniano wygląd karty tytułowej. Por. P. Szczaniecki: *Służba Boża w dawnej Polsce*. Seria 2. Poznań 1966, s. 131—132.

²² S. Chodyński: *Mszały*. EKN XV 266.

²³ *Monum. Wład. F. 15*; S. Chodyński: *Organy*, s. 78.

²⁴ Wszelkie wymiary w niniejszym opracowaniu podawane są w centymetrach. W tym wypadku ks. Chodyński podaje niedokładnie 48×33 (*Biblioteka*, s. 78, nr 14).

grzbiecie XIX-wieczna kartka z napisem: *Missale Wladislaviense*. Na wewnętrznej stronie obu desek kilka wierszy tekstu pisanego wprost na desce wzdłuż wysokości. Pismo bardzo zniszczone, prawie nieczytelne.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Mszał zawiera następujące części: *Proprium de tempore* — k. 1—103v (na początku brak całego Adwentu, na końcu 3 lub 4 niedziel po Zesłaniu Ducha Św.), *Proprium de sanctis* — k. 104—126v (braki na początku i na końcu — rozpoczyna się od formularza s. *Gervasii et Protasii*, kończy na święcie s. *Cesarii*), *Commune sanctorum* — k. 127—129v (mała część).

III. Kryteria zewnętrzne i wewnętrzne dotyczące miejsca pochodzenia, przeznaczenia i używania oraz czasu powstania i używania księgi²⁵

Miejsce. Księga powstała w pracowni śląskiej — *Ordo Missae* umieszczono przed uroczystością Trójcy Św.²⁶ O miejscu używania nie ma żadnej notatki — kolo fonu i zapisków marginalnych na ten temat brak. Pod koniec XIX w. uważano, że jest to mszał wrocławski — kartka na grzbiecie. Księga zawiera formularz translacji św. Stanisława (27 IX), translacji św. Wojciecha (20 X) brak.

Czas. Za tym, że księga pochodzi z XIV wieku, przemawia pismo: „a” jest dwupiętrowe i z lewej strony ma kreskę, „i” w sąsiedztwie różnych liter posiada u góry kreseczkę — „i”, „r” ma podwójną formę — okrągłe i proste, „s” zamykane z obu stron, „t” ma skróconą beleczkę poprzeczną po lewej stronie trzonka, który tylko w dolnej części załamuje się w prawo²⁷.

O wczesnym pochodzeniu mszału świadczy fakt, że nie ma w nim wzmianki o urządzeniu grobów wielkopiątkowych. W dniu tym dwóch kapłanów niesło wielki krzyż do adoracji, śpiewając: *Popule meus quid feci tibi*. Odśpiewywało dwóch chłopców: *Agios o Theos*, a po nich chór śpiewał: *Sanctus Deus*. W Wielką Sobotę zaraz po mszy kapłan święcił chleb, mięso i inne pokarmy, i dlatego w mszale umieszczono specjalne modlitwy.

O długim używaniu księgi świadczą dopisywane później teksty liturgiczne.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 78, nr 14; S. Chodyński: *Organy*, s. 54—55; M. Morawski: *Monografia Wrocławka*, s. 242.

V. Szczegółowy wykaz zawartości księgi

Mszał rozpoczyna się słowami: „*facta est a praeside Syriae Cyrino. Et ibant omnes ut profiterentur...*”, które pochodzą z Ewangelii na 1 mszę z Bożego Narodzenia. Na pierwszej karcie jest również introit i oracja z formularza 2 Mszy Bożego Narodzenia (*In aurora*), następnie po rubryce: *Eodem die s. Anastasiae* — następuje cały formularz tejże świętej.

k. 2.	<i>In Circumcisione Domini, In vigilia Epiphaniae.</i>
k. 2v	<i>Festum Epiphaniae.</i>
k. 3	<i>In octava Epiphaniae.</i>
k. 3v—6v	Pierwsza i następne niedziele po Epifanii.
k. 6v—34	Septuagesima i poszczególne niedziele Wielkiego Postu ze swymi tygodniami. K. 21v — niedziela <i>Laetare</i> .
k. 34—36	Poświęcenie palm w niedzielę palmową.
k. 36—40	Msza Niedzieli palmowej.
k. 40—48	Wielki Poniedziałek, Wtorek i Środa.

²⁵ W dalszym ciągu pracy dla uniknięcia powtórzeń ten punkt oznaczany będzie słowem: *Kryteria*.

²⁶ W. Schenk: *Kult liturgiczny*. Załącznik.

²⁷ W. Semkowicz, jw. s. 352—356.

- k. 48v—49v Wielki Czwartek (rubryka o myciu ołtarzy).
k. 49v—54 Wielki Piątek.
k. 54—59v Wielka Sobota (nuty do Exultet).
k. 59v—60 Niedziela Zmartwychwstania.
k. 60—65v Oktawa Zmartwychwstania.
k. 65v—68v Druga i następne niedziele po Zmartwychwstaniu.
k. 68v—70 Wniebowstąpienie Pańskie.
k. 70—72v Wigilia Zesłania Ducha Św.
k. 72v—77v Zesłanie Ducha Św. z oktawą.
k. 77v—85v Ordo Missae zaczyna się od rubryki: *Praeparando Calicem dicat: In nomine Domini nostri...* Początek Kanonu k. 80.
k. 85v—86 Święto Najświętszej Trójcy.
k. 86—86v Boże Ciało.
k. 86v—103v Niedziele po Zesłaniu Ducha Św. (do 21, reszty brak).
k. 104—126v *Proprium sanctorum* — zaczyna się ostatnimi słowami z kolekty *s. Marci et Marcelliani: benedictionibus consonemus.*
k. 104 Formularze s. Gervasii et Protasii, Albani m. *Decem milium martyrum.*
k. 104v *In vigilia s. Joannis Baptistae.*
k. 105 *In die Joannis Baptistae.*
k. 105v *Joannis et Pauli m.*
k. 106 *Vigilia Petri et Pauli.*
k. 107 *s. Petri et Pauli.*
k. 107v *in cathedra s. Petri; Commemoratio s. Pauli*
k. 108 *Octava s. Joannis Baptistae (oracje); Visitatio Mariae.*
k. 109 *Processi et Martiniani, Procopii cf.; Octava s. Petri et Pauli.*
k. 109v *Kiliani et soc., VII fratrum.*
k. 110 *Benedicti cf., Naboris et soc.*
k. 110v *Margaretae v., Divisio apostolarum, Alexii cf.*
k. 111 *Arnulphi cf., Praxedis v., Mariae Magdalенаe.*
k. 111v *Appollinaris m., Cristinae v.*
k. 112 *Vigilia s. Jacobi, s. Jacobi, Annae.*
k. 112v *Christophori m., Felicis et soc., eodem die VII dormientium.*
k. 113 *Abdon et Sennen, Ad vincula s. Petri, Fratrum Machabeorum, s. Stephani m.*
k. 113v *Inventio s. Stephani, Dominici cf., Sixti m.*
k. 114 *Donati ep., Cyriaci et soc., Vigilia s. Laurentii.*
k. 114v *Eodem die Romani, s. Laurentii.*
k. 115 *Tiburtii m., Hipoliti et soc., Vigilia assumptionis.*
k. 115v *Benedictio herbarum przed mszą In assumptione BMV k. 116.*
k. 116v *Octava Laurentii, Agapiti m.*
k. 117 *Bernardi abb., Timothei et Symphoriani, Vigilia Bartholomei, s. Bartholomei.*
k. 117v *Rufi m., Augustini ep., In decollatione s. Joannis.*
k. 118 *Felicis et Adaucti.*
k. 118v *Egidii abb., In nativitate s. Mariae.*
k. 119v *Adriani (eodem die), Georgini m., Proti et Jacincti, In exaltatione s. crucis.*
k. 120 *Cornelii et Cypriani, Octava s. Mariae, Nicomedis, Eufemiae.*
k. 120v *Lamperti m., Vigilia s. Mathei ap., s. Mathei ap.*

- k. 121 Mauritii et soc.
k. 121v Translatio s. Stanisłai m. (oracje i wykazy pozostałych tekstów),
Co smae et Damiani (eodem die), Vencesłai m.
k. 122v Hieronimi cf., Remigii et soc.
k. 123 Leodegarii, Francisci cf., Marci cf.
k. 123v Dionisii et soc., Gereonis et soc., Calixti m.
k. 124 Hedvigis vid., Galli cf., Lucae ev.
k. 124v XI milium virginum, Severii cf.
k. 125 Severini cf., Crispini et Crispiniani.
k. 125v Simonis et Judae ap., Vigilia omnium sanctorum.
k. 126 In die omnium sanctorum.
k. 126v Cesarii m. Karta ta kończy się notą o dniu zadusznym, dalej brak
kart.
k. 127 Commune sanctorum (nie ma początku — rozpoczyna się ostatnim
zdaniem którejś z lekcji w Commune Apostolorum).
k. 128—129 Commune de uno martyre — nie skończone.

WiSm 15: Missale Vladislaviense sprzed 1556 r.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (scriptura missalis), cienki pergamin, kart 158 o rozm. 32,8×25. Atrament zachował się bardzo dobrze. Tekst pisany w dwu kolumnach. W Commune sanctorum (k. 129v—147) pismo dwóch rąk. Podobnie na kartach 48r—v, 51r—v, 39, 18v—21v, 5r—v inny charakter pisma (późniejsze). Rubryki pisane dość często, kolor czerwony.

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było, księgę sfoliowano ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 158.

Iluminacje. Na karcie 33 inicjał T (Te igitur) rozm. 8,2×8, połączony, w zielonej obwódce, przedstawia cierpiącego Chrystusa w prasie (obraz Izajasza). Na głowie cierniowa korona, z ran płynie krew. Górny i dolny margines karty mają ornamentację o motywach roślinnych.

Na k. 56 inicjał B (5,9×6), złożony (złoto częściowo zniszczone), w żółto-zielonej obwódce. Przedstawia Chrystusa w długiej szacie. Na dolnym i prawym marginesie ornamentacja roślinna (do połowy poobcinana przy powtórnej oprawie).

Na k. 101v inicjał G (5,2×5,7), złożony, w zielonej obwódce. Na dolnym i lewym marginesie ornamentacja roślinna, również złożona.

Na k. 130 inicjał M (5,3×5,5) — kolory: czerwony, niebieski, zielony, na dolnym marginesie ornamentacja.

Na k. 149v inicjał S — małych rozmiarów, z ornamentacją na dolnym marginesie.

Nuty: na 4 liniach w 12 rzędach na stronie, notacja gotycka. Występują przy adoracji krzyża (k. 16—17), przy Exultet (k. 18v—21v), przy poświęceniu wody (k. 23v) i przy prefacjach (k. 25—31).

Stan zachowania. Księga mocno zniszczona. Wszystkie karty mają zniszczony prawy margines, a na k. 1—24 i 150—158 uszkodzony również tekst. Brak początku i końca. W środku późniejsze uzupełnienia. Na początku brak kart z formularzami od 1 Niedz. Adwentu do Niedz. Palmowej. Brak kilku kart po k. 24, 38, 47, 74; jednej karty po k. 50, 97, 111 i 128. W wielu wypadkach uzupełniono brakujące karty, przepisując na nowo tekst.

Oprawa. Pierwotna oprawa zniszczyła się; nową sporządzono w r. 1896, co zaznaczył ks. S. Chodyński na pierwszej dodatkowej karcie. Napisał tu: Missale Vladislaviense 1556, anno Domini 1896 compactum. Niżej podał skrót swego imie-

nia i nazwiska. Oprawiono wtedy księgę w zwykłą dyktę, z przodu i z tyłu dano karty ochraniające.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera formularze mszalne. Ma następujące części: Proprium de tempore k. 1—75v, Proprium de sanctis k. 76—129v, Commune sanctorum k. 129v—147, Msze na poszczególne dni tygodnia k. 147—151, Różne zestawy modlitw k. 151—158v.

III. Kryteria

Miejsce. Trudno określić miejsce powstania — brak kolofonu i zapisków na ten temat. Na starej, całkowicie zniszczonej okładce, jak pisze ks. Chodyński, był wyryty tytuł księgi: *Missale Wladislaviense 1556*, co może świadczyć, że księga ta jest wrocławska.

Czas. Czas powstania określa wspomniany napis na starej okładce. Ks. Chodyński uważa, że rok 1556 tam zaznaczony jest datą napisania księgi. Ks. W. Danielski twierdzi jednak, że jest to data oprawienia księgi, sam mszał zaś jest dużo wcześniejszy.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 78, nr 15; S. Chodyński: Organy, s. 55; M. Morawski, jw. s. 242.

V. Szczegółowy wykaz zawartości księgi

Mszał zaczyna się słowami: *Dixitque illi Jesus: Amice ad quid venisti*, które pochodzą z opisu męki Pańskiej czytanego w Niedz. Palmową.

k. 1—3	Niedziela Palmowa.
k. 3—25	Ferie Wielkiego Tygodnia — zamieszczono opisy męki Pańskiej wg wszystkich ewangelistów. K. 16—17 śpiewy przy adoracji krzyża, k. 17v—21v Exultet (imion króla i papieża brak), k. 23v śpiewy przy błogosławieniu wody. Formularz Wielkiej Soboty nie jest skończony, brak kart.
k. 25—38v	Ordo Missae rozpoczyna się rubryką przy okadzaniu ołtarza w czasie ofiarowania. Potem następują różne prefacje i communicantes. Kanon rozpoczyna się na k. 33. W modlitwie: <i>Memento Domine famulorum...</i> występują słowa: <i>pro quibus Tibi offerimus</i> .
k. 39r—v	Msza na Zmartwychwstanie Pańskie (inny charakter pisma).
k. 40—43v	Oktawa Wielkanocna (w formularzu Poniedziałku Wielkanocnego brak początku).
k. 43v—47v	Niedziela pierwsza i następne po Wielkanocy.
k. 47v—48v	Formularz z Wigilii Wniebowstąpienia Pańskiego.
k. 49—51v	Wigilia Zesłania Ducha Świętego, teksty błogosławienia wody — brak początku.
k. 51v—56	Zesłanie Ducha Św. z oktawą.
k. 56—57v	Święto Najświętszej Trójcy.
k. 57v—75v	Niedziele po Zesłaniu Ducha Św. (do 25).
k. 75v—76	Formularz konsekracji kościoła.
k. 76—129v	Proprium sanctorum — rozpoczyna się od wigilii św. Andrzeja, Translacja św. Stanisława k. 120, święto św. Witalisa k. 91 (ma własne oracje ze wskazaniem innych tekstów), święta Benigny (16 VIII) i Dalmacjusza (10 IX) brak, św. Wojciecha k. 90 (brak oktawy), św. Stanisława k. 93v (ma oktawę), św. Floriana k. 92v, Translacji św. Wojciecha brak. Przed mszą Wniebowzięcia NMP poświęcenie ziół (herbarum).

- k. 192v—147 Commune sanctorum: In vigilia ap. k. 129v, In festo ap. k. 130, De uno martyre k. 132v, De martyribus k. 134v, De confessore k. 140, De virginibus k. 144, De pluribus virginibus k. 146v.
 k. 147—151 Msze na poszczególne dni tygodnia.
 k. 151—158v Różne zestawy modlitw (kolekta, sekreta, modlitwa komunijna).

Ostatnie słowa księgi: *Dei Genitricis Virgine Maria cum sanctis apostolis tuis Vencesl* — dalej brak kart.

WiSem 16: Liber pontificalium Missarum et aliorum Pontificalium²⁸. Księga sporządzona na zamówienie bpa Hieronima Rozrażewskiego w r. 1590, napisana przez uczniów miejscowej szkoły katedralnej²⁹. Ks. S. Chodyński nadaje jej tytuł: *Mszał Włocławski biskupa Rozrażewskiego z 1590 roku*.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), cienki pergamin, kart 164 o wym. 36,7×26,7³⁰.

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było, karty popoliowano ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 164.

Iluminacje. Dochowały się 22 inicjały z obrazkami³¹. Mają je karty następujące:

k. 2 inicjał R (9,4×9,3) — złoty, z brązową obwódką. Przedstawia scenę Zwiastowania NMP. Matka Boża klęczy na klęczniku. Jest ubrana w niebieski płaszcz, podbity zieloną podszewką, w bordowej sukience. Na klęczniku leży otwarta księga. Anioł ubrany w białą sukienkę trzyma w rękę lilię. Między Matką Bożą a aniołem wazon z liliami. W górnej części obrazka Duch Św. w postaci gołębiczy skierowanej ku Matce Bożej. Cały obrazek w niebieskiej ramce, z czerwono-złotą obwódką.

k. 8 inicjał S (8,3×9,8) — litera złota z ciemną obwódką. Scenka przedstawia rodziców NMP — św. Annę i św. Joachima oraz małą Marię. Św. Anna podaje Marię klęczącej przed nią kobiecie. Obok stoi naczynie z wodą. Całość utrzymana w kolorze zielonym. Ramka zielona, w środku ozdoby roślinne złote i czarne. Litera nieco zniszczona.

k. 11 inicjał D (8,5×7,6) — litera złożona z ciemną obwódką przedstawia nowo narodzonego Pana Jezusa, NMP i św. Józefa. Matka Boża klęczy, św. Józef przygląda się Dzieciątku. Maria lewą ręką podtrzymuje biały welon, na którym leży Pan Jezus, z prawej strony inicjału okno, w którym widać gwiazdę. Za postaciami NMP, Pana Jezusa i św. Józefa wół i osioł. Cała scenka w niebieskiej ramce, ze złoto-czerwona obwódką, w środku ozdobne liście złote i czarne.

k. 17 inicjał P (10,5×8,3) — litera złota z ciemną obwódką. Scenka z pokłonem pasterzy. Matka Boża klęczy przed Dzieciątkiem złożonym na białym welonie, ręce ma skrzyżowane na piersi. Dalej św. Józef trzymający w lewej ręce łaskę, a prawą coś pokazujący i dwaj pasterze: jeden klęczy, ręce ma złożone; drugi stoi, trzyma coś w lewej ręce nad głową. Poza literą P biały baranek, w dali na wzgórzu widać jakiś zamek. Ramka niebieska z obwódką złoto-czerwoną, w środku złote ozdoby.

²⁸ Księga ta, podobnie jak WiSem 17, została napisana już po wydaniu Mszału trydenckiego (r. 1570) i powinna być omówiona w rozdziale IV. Ponieważ jednak zawiera teksty i zwyczaje przedtrydenckie, zostanie omówiona w tym miejscu.

²⁹ S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 1: 1907, s. 146; S. Librowski: *Biskup Hieronim Rozrażewski jako humanista i mecenas*, s. 222.

³⁰ Ks. Chodyński w jednym wypadku podaje: 36×26 (*Organy*, s. 55), w drugim 36,7×26,3 (*Biblioteka*, s. 79, nr 16). Prawidłowo powinno być: 36,7×26,7.

³¹ Ks. Chodyński raz podaje, że księga ma 36 inicjałów (*Organy*, s. 55—56), drugi raz, że 26 (*Biblioteka*, s. 79, nr 16). Rozmiary podaje w przybliżeniu. Nie wspomina o powycinaniu inicjałów, więc prawdopodobnie powycinano je w ostatnim czasie.

k. 22 inicjał P (8,8×7,8) — litera złota z ciemną obwódką. Inicjał przedstawia scenę obrzezania Pana Jezusa, postaci dwóch kapłanów, NMP, św. Józefa i dwóch mężczyzn, którzy trzymają jakby zapalone pochodnie. Pan Jezus siedzi na stole przykrytym białym obrusem. Jeden z kapłanów siedzi na krześle, ma ręce wyciągnięte ku Panu Jezusowi. Po lewej stronie filar — kolumna. Całość w ramce niebieskiej z obwódką czerwono-złotą, w środku bogate ozdoby roślinne.

k. 25 inicjał E (9,5×7,9) — litera złota z ciemną obwódką przedstawia pokłon Trzech Króli. Matka Boża trzyma na kolanach Dzieciątko, które wyciąga ręce do kłęczącego przed Nim króla. Za nim kłęczą pozostali królowie. Za NMP i Dzieciątkiem stoi św. Józef wsparty na lasce. Wszystko odbywa się w jakimś domu. Ramka zielona (złoto-brązowe ozdoby — winogrona), obwódka złoto-czerwona.

k. 31 inicjał S (7,1×6,3) — litera złota z żółtą obwódką. Scena przedstawia NMP, św. Józefa, starca Symeona trzymającego Dzieciątko Jezus i prorokinię Annę. Matka Boża kłęczy. Na stole przykrytym białym obrusem dwa gołąbki. Ramka ciemno-niebieska z ciemną ornamentacją i czerwoną obwódką.

k. 35 inicjał V (7,8×8,2) — litera złota (uszkodzona). Obrazek podobny do znajdującego się na k. 2, przedstawia Zwiastowanie NMP.

k. 46 inicjał N (8,3×8) — litera złota: scena ostatniej wieczerzy, przedstawia Chrystusa Pana i Apostołów siedzących przy stole. Na stole naczynia, obok stoi dzban. Chrystus Pan trzyma lewą rękę na ramieniu św. Jana spoczywającego u Jego boku, a w prawej chleb. Ramka niebieska z amarantową ornamentacją, obwódka czerwona.

k. 53 inicjał T (7,9×6,6) — litera złocona (lekko uszkodzona). Scenka przedstawia kapłana trzymającego Hostię podczas odprawiania Mszy św. Blisko ołtarza kłęczą wierni, dwóch trzyma zapalone świece. Z lewej strony ołtarza kłęczy ubrany w dalmatykę diakon. Całość utrzymana w żywych barwach. Ramka niebieska ze złotą ornamentacją i czerwoną obwódką.

k. 128 inicjał P (7,1×6,8) — litera złocona z czerwoną obwódką, przedstawia św. Wojciecha w czerwonym ornacie, niebieskiej dalmatyce, z mitrą na głowie. Na piersi złoty krzyż, w ręku pastorał. W dali krajobraz z kościołem, jakieś wzgórze, woda, po której płynie łódź. Św. Wojciech stoi na wzgórzu. Ramka niebieska z roślinną ornamentacją, obwódka czerwona.

k. 130 inicjał V (8,4×8,9) — litera złota z czerwoną obwódką. Scenka przedstawia Wniebowstąpienie Chrystusa Pana — postać Chrystusa, NMP i Apostołów. Matka Boża, tak jak Apostołowie, patrzy ku górze. Ramka niebieska z ornamentacją roślinną, obwódka czerwona.

k. 137 inicjał B (10,1×8,7) — litera złota z czerwoną obwódką, przedstawia Trójkę św. Syn Boży w prawej ręce trzyma kulę, lewą wskazuje na siebie. Bóg Ojciec w lewej ręce trzyma kulę, a prawą wskazuje na Syna. Ponad nimi Duch Św. w postaci gołębic. W górnych narożnikach obrazka głowy aniołów. Ramka niebieska z czerwoną obwódką, w środku ornamentacja. W literze znajduje się później dopisana data: 1765 29 maii.

k. 141 inicjał C (9×8,7) — litera złota z czerwoną obwódką, przedstawia procesję Bożego Ciała. Kapłan trzymający monstrancję idzie pod baldachimem, z przodu i z tyłu po dwie osoby podtrzymujące baldachim. Całość na tle jakiegoś budynku, prawdopodobnie kościoła. Ramka niebieska z ciemną ornamentacją roślinną, obwódka czerwona.

k. 144 inicjał D (8,9×8,9) — litera złota z czerwoną obwódką. Scenka przedstawia narodzenie św. Jana Chrzciciela. Św. Elżbieta leży na łóżku, obok dwie ko-

bięty: jedna z nich trzyma na ręce św. Jana, druga w jednej ręce trzyma dzban, w drugiej talerz. Ramka niebieska z roślinną ornamentacją, obwódka czerwona.

k. 147 inicjał N (8,9×8,5) — litera złota (mocno zniszczona), obwódka czerwona. Obrazek przedstawia apostołów Piotra i Pawła. Piotr w prawej ręce trzyma dwa klucze, w lewej księgę. Ubrany jest w niebieską suknię i czerwony płaszcz. Św. Paweł w prawej ręce trzyma miecz, w lewej księgę. Ubrany w zieloną suknię i fioletowy płaszcz. Ramka niebieska z ciemną ornamentacją, obwódka czerwona.

k. 150 inicjał S (9,1×8,7) — litera złota z czerwoną obwódką — scena Nawiedzenia NMP. Matka Boża wita się ze św. Elżbietą, podają sobie prawe dłonie. Św. Elżbieta z laską. Scena w domu, za oknem widoczne wzgórza i zachodzące słońce. Ramka niebieska z ciemną ornamentacją, obwódka czerwono-czarna.

k. 153 inicjał G (9×8,7) — litera złota z czerwoną obwódką — scena Wniebowzięcia NMP. Matka Boża stoi jakby nad grobem, ręce ma złożone, podtrzymują i unoszą Ją dwaj aniołowie. Postać NMP namalowana na tle tęczy. Ramka niebieska z czerwono-czarną obwódką, ornamentacja ciemna.

k. 155 inicjał B (8,9×9,2) — litera złota (nieco zniszczona) z czerwoną obwódką, scena przedstawia św. Michała Archaniola zwyciężającego szatana. Św. Michał ubrany w pancerz i hełm, w prawej ręce trzyma zakrzywioną szablę, w lewej wagę. Na jednej jej szali jakiś potworek, na drugiej płonące serce. Szatan przedstawiony w kolorach czerwonych. Ramka niebieska z czerwono-czarną obwódką.

k. 157 inicjał G (9×9,3) — litera złota z czerwoną obwódką, przedstawia postacie świętych niewiast i mężczyzn. Postacie ubrane w barwne stroje. Z prawej strony widać zębate koło. Ramka niebieska z czerwono-czarną obwódką i roślinną ornamentacją.

k. 160 inicjał P (7,8×8,5) — litera złota z czerwoną obwódką. Scenka przedstawia poświęcenie kościoła; z lewej strony widać biały kościół z wieżą, kryty dachówką, z prawej biskupa trzymającego pastorał i kropidło. W dali ministrant z wodą święconą, za nim dwóch mężczyzn. Biskup ubrany w mitrę, albę i ornat. Ramka niebieska z czerwoną obwódką i ciemną ornamentacją.

Z kart 15, 73, 125, 134 i 163 inicjały wycięto. Przy wstępach do prefacji początkowe litery pisane są ozdobnie. „P” (przy „Per omnia”) nawet złocono, np. na kartach 27v, 33v, 37, 41, 110, 116v, 121, 139v, 146, 149v. Spotyka się jednak również litery nie wykończone.

Nuty. Pisane na czterech liniach, notacja gotycka. Melodie do prefacji pochodzą ze starego mszału ^{31a}.

Stan zachowania. Księga zachowana dobrze, tylko brak karty między k. 66 i 67, na końcu brak jednej lub więcej kart — nieskończona msza wotywna o Duchu Św. (antyfona komunijna do połowy), ostatnie pięć kart zalano kiedyś wodą — są czytelne, ale pomarszczone, na k. 162 czerwona plama z atramentu.

Oprawa. Mszał oprawiony w cienkie deseczki, oklejone czarną skórą. Skóra zachowana dobrze, choć wycisk radełkowy zatarty. Były dwie małe mosiężne klamry, obydwie uszkodzone (rzemienie poobrywane).

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Rękopis zawiera formularze mszalne na uroczystości, w które biskupi z obowiązku lub zwyczaju odprawiali nabożeństwa w katedrze.

III. Kryteria

Miejsce. Mszał powstał na zamówienie bpa Hieronima Rozrażewskiego. Świadczy o tym napis na odwrocie karty tytułowej. Pod herbem biskupa (Doliwa) napisano tam następujące słowa: Anno Domini MDXC Reverendissimus et Illustrissimus

^{31a} Tak twierdzi ks. S. Chodyński (*Organy*, s. 55–56).

in Christo Pater et Dominus Hieronimus Comes a Rozrazow, Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopus Wladislaviensis et Pomeraniae etc. librum hunc Pontyficalium Missarum et aliorum Pontificalium, quae Episcopus in sua Cathedra obire solet, ad laudem et gloriam omnipotentis Dei atque ipsius intemeratae Virginis, titularis patronae honorem pro maiori sua successorumque commoditate conscribi et ornari curavit, sponsaque suae Wladislaviensi Ecclesiae fidei atque amoris ergo donavit. Oretur Dominus Deus pro eo.

Ks. Chodyński, jak zaznaczono, twierdzi, że księgę pisali uczniowie wrocławskiej szkoły katedralnej. Cel napisania, zaznaczony w cytowanym tekście, jasno określa miejsce przeznaczenia i używania księgi.

Czas. Czas powstania wyraźnie wskazuje napis na odwrocie karty tytułowej. Biskupi wrocławscy korzystali z tego mszału jeszcze długi czas. Na k. 137v w inicjale B (Benedicta) na święto Najświętszej Trójcy znajdujemy datę: 29 maja 1765 r. Ks. S. Chodyński przypuszcza, że datę tę napisał biskup Antoni Ostrowski, w ten sposób zaznaczając ostatni rok używania mszału.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 79, nr 16; S. Chodyński: Organy, s. 55—56; Tegoż: Z dziejów diec. włocł. R. 1: 1907, s. 146; S. Librowski: Biskup Hieronim Rozrazewski jako humanista i mecenas, s. 222.

V. Szczegółowy wykaz zawartości księgi

- k. 1 Karta tytułowa.
- k. 2—7v Msza wotywna o Matce Bożej w czasie Adwentu.
- k. 7 — Ewangelia na 1 Niedz. Adwentu wg danych rubryk — tekst Mt 21, 1—9.
- k. 8—10v Msza na święto Poczęcia i Narodzenia NMP.
- k. 11—21v Trzy msze na Dzień Bożego Narodzenia.
- k. 22—24v Msza Obrzezania Pańskiego.
- k. 25—28v Msza Objawienia Pańskiego.
- k. 28—34v Matki Bożej Gromnicznej (tekst poświęcenia świec, formularz mszalny).
- k. 35—38v Msza na Zwiastowanie Pańskie.
- k. 38—45v Obrzęd reconciliationis poenitentium (rubryki i teksty, specjalna prefacja z nutami, po niej teksty 7 różnych modlitw).
- k. 46—67 Msza na Wielki Czwartek — jest cały formularz mszalny łącznie z częściami stałymi (Kanon od k. 53). Tu zamieszczono obrzęd święcenia olejów od k. 56—65.
- k. 67—91 Ordinarium Missae — przed Wielką Sobotą, po mszy Wielkiego Czwartku. Kanon na k. 73—77v; początki poszczególnych modlitw znaczone złożonymi literami. Od k. 79—88 teksty błogosławieństw udzielanych w czasie Mszy św. przed Agnus Dei. Są na następujące święta:

- Na Boże Narodzenie k. 79: Populum tuum quesumus, k. 79: Deus qui non solum genus, k. 79v: Benedicat vos omnipotens Deus vestramque ad superna excitat intentionem.
- Święto św. Szczepana k. 80: Deus qui beatum Stephanum.
- Święto Jana Apostoła k. 80v: Omnipotens Deus dignetur vobis.
- Święto Obrzezania Pańskiego k. 80v: Omnipotens Deus cuius Unigenitus.
- Święto Objawienia Pańskiego k. 81: Deus lumen verum.
- Święto Oczyszczenia NMP k. 81v: Omnipotens Deus qui Unigenitum suum hodierna die.

- Święto Zwiastowania NMP k. 81v: Omnipotens Deus qui hodierna die angelum Gabrielelem.
 - Na Wielką Sobotę k. 82: Deus qui de ecclesiae suae intemerato utero.
 - Na Wielkanoc k. 82v: Benedicat vos omnipotens Deus hodierna interventione paschali.
 - Na święto św. Wojciecha i św. Stanisława k. 82v: Beati martyris N. intercessione vos Dominus benedicat.
 - Na Wniebowstąpienie Pańskie k. 83: Benedicat vos omnipotens Deus cuius Unigenitus hodierna die coelorum.
 - Na Zesłanie Ducha Św. k. 83: Deus qui hodierna die discipulorum mentes.
 - Na święto Najświętszej Trójcy k. 83v: Omnipotens Deus Pater et Filius.
 - Na Boże Ciało k. 83v: Benedicat vos omnipotens Dominus vestramque ad superna excitet intentionem.
 - Święto narodzenia św. Jana Chrzciciela k. 84: Benedicat vos omnipotens Deus beati Joannis Baptistae intercessione.
 - Święto świętych Piotra i Pawła k. 84v: Benedicat vos omnipotens Deus qui vos beati Petri Apostoli.
 - Święto Nawiedzenia NMP k. 84v: Spiritus Sanctus qui beatissimam.
 - Święto Wniebowzięcia NMP k. 85: Omnipotens sempiternus Deus qui Unigenitum filium tuum.
 - Święto Narodzenia NMP k. 85v: Deus qui cum te non capiant coeli.
 - Święto Michała Archanioła k. 85v: Benedicat vos omnipotens Deus sancti Michaelis.
 - Święto Wszystkich świętych k. 86: Intemerata virginis uteri fructus.
 - Święto dedykacji kościoła k. 86v: Omnipotens Deus qui nos hodierna die ad dedicationem istius aulae.
 - Na rocznicę dedykacji k. 86v: Omnipotens Deus qui vos annua huius templi.
 - Na koronację królewską k. 86v: Benedicat tibi Dominus.
 - Na konsekrację biskupa k. 87: Deus ad quem respicit sacerdotum solertia.
 - Na konsekrację dziewic k. 87v: Domine Deus aeternae.
 - Na święcenia kapłańskie k. 87v: Omnipotens Deus sua vos clementia.
 - Na zakończenie synodu k. 88: Christus Dei filius.
- k. 92—125 Formularz mszy Wielkiej Soboty, w czasie której udzielano święceń: tonsura — k. 93v—96, święcenia niższe k. 96—102v, święcenia subdiakonatu k. 102v—108 (tu na k. 103v—105v jest Litania do Wszystkich świętych — zamieszczono Tyrsa, Witalisa, Dalmacjusza i Benignę), święcenia diakonatu k. 108—114, święcenia kapłańskie k. 114—124v.
- k. 125—162v Formularze mszalne na poszczególne uroczystości kościelne: Wielkanoc — k. 125, św. Wojciecha k. 128, Wniebowstąpienie Pańskie k. 130, Zesłanie Ducha Św. k. 134, Najświętszej Trójcy k. 137v, Boże Ciało k. 141v, Narodzenie św. Jana Chrzciciela k. 144v, św. Piotra i Pawła k. 147v, Nawiedzenia Matki Bożej k. 150v, Wniebowzięcia Matki Bożej k. 153, św. Michała Archanioła k. 155v, Wszystkich świętych k. 158v, Święto rocznicy konsekracji kościoła k. 160.
- k. 163 i do końca wotywa o Duchu Św. Księga kończy się słowami antyfony komunijnej z formularza mszalnego o Duchu Św.: Factus est repente de coelo sonus adveni — dalej brak.

Prozy w Mszale biskupa Rozrażewskiego z 1590 r.:

- Na mszę o Matce Bożej w Adwencie: Mitlit ad Virginem non quemvis angelorum k. 3v.

- Na wszystkie msze Bożego Narodzenia i na święto Obrzezania Pańskiego: *Grates nunc omnes reddamus Domino* k. 15v.
- Na Objawienie Pańskie: *Festa Christi omnis christianus celebret* k. 26.
- Na święto Matki Bożej Gromnicznej: *Letabundus exultet fidelis chorus* k. 32.
- Na Wielkanoc: *Victimae paschali laudes immolent christiani* k. 125.
- Na Wniebowstąpienie Pańskie: *Rex omnipotens die hodierna mundo triumphali* k. 131.
- Na Zesłanie Ducha Św.: *Veni Sancte Spiritus et emitte coelitus* k. 135.
- Na święto Trójcy Przenajświętszej: *Benedicta semper sancta sit Trinitas* k. 138—139.
- Na Boże Ciało: *Lauda Sion Salvatorem* k. 142—143.
- Na Wniebowzięcie Matki Bożej: *Congaudeat angelorum chori gloriosae Virgini* k. 154.
- Na konsekrację kościoła: *Psallet ecclesia mater illibata* k. 160.

WISem. 17: Missa in festo Coenae Domini cum chrismata et olea conficiuntur. Księga pochodzi z czasów biskupa Hieronima Rozrażewskiego (lata rządów 1581—1600).

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, pismo gotyckie (rotunda), gruby pergamin, kart 14 o rozmiarach 42×29³².

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było, karty zostały sfoliowane ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 14.

Illuminacje. Na k. 5v wizerunek Pana Jezusa ukrzyżowanego, wykonany piórem i czerwonym tuszem (rozmiar 13,4×11,3). Litery rozpoczynające modlitwy są większe, ale proste i pisane jednym kolorem, czerwonym. Spotyka się wiele wolnych miejsc zostawionych na późniejsze napisanie inicjałów.

Nuty. Na 4 liniach, notacja gotycka.

Stan zachowania. Księga zachowana dobrze, choć niektóre karty pomarszczone, przechowywana w wilgoci. Po ostatniej karcie — ślady wycięcia trzech kart, choć obrzęd poświęcenia olejów jest doprowadzony do końca. Widać również, że wycięto kartę pierwszą.

Oprawa. Rękopis oprawiono w tekturę oklejoną ciemno-czerwoną skórą. Na frontowej stronie scena Wniebowzięcia i koronacji NMP, na przeciwnej okrągły herb biskupa Rozrażewskiego z napisem: *Hieronymus comes a Rozrazow Dei gratia Episcopus Wladislaviensis et Pomeraniae*.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera formularz mszy poświęcenia olejów w Wielki Czwartek wraz z całym *Ordo Missae*. Dużo rubryk. Obrzęd poświęcenia rozpoczyna się od k. 7v. Na pierwszej karcie pod tytułem zaznaczono, że na ten dzień w zakrystii należy przygotować naczynia do olejów. Podano też, że biskupowi mogą asystować dwaj kanonicy.

III. Kryteria

Miejsce. Herb biskupa Rozrażewskiego umieszczony na tylnej okładce pozwala twierdzić, że księgę tę kazał sporządzić ten właśnie biskup. Tak jak mszał z 1590 r., została ona prawdopodobnie napisana przez uczniów szkoły katedralnej. Była przeznaczona do katedry włocławskiej i tam używana.

Czas. Dokładnie nie można określić czasu powstania, brak kolofonu i zapisek

³² Ks. S. Chodyński raz podaje 42×29 (*Organy*, s. 57, nr 4), drugi raz 42,5×29,6 (*Biblioteka*, s. 79, nr 17).

na ten temat. Wiadomo, że księga została napisana w latach rządów biskupa Roz-
raźewskiego, tzn. między rokiem 1581 a 1600. Używano jej w katedrze długo —
świadczy o tym zużycie księgi.

IV. Bibliografia

S. Chodyński: *Organy*, s. 57, nr 4; Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 79,
nr 17; M. Morawski, *jw.* s. 242.

§ 3. GRADUAŁY

W dzisiejszych zbiorach polskich stosunkowo najliczniej reprezentowane są
liturgiczne księgi chórowe, pochodzące z XV i pierwszych trzech dziesięcioleci
XVI w.³³ Na intensywną wówczas produkcję rękopisów wpływała pomyślna
sytuacja ekonomiczna, między innymi rozwój miast, w których kwitło wszel-
kiego rodzaju rzemiosło. Katedry i kolegiaty uzupełniały wtedy swoje zasoby
nowymi, pełnymi kompletami ksiąg liturgicznych; także w tych wypad-
kach, gdy z dawniejszych czasów posiadały bogate zbiory rękopiśmienne.

Od XIV w. działają już zorganizowane skryptoria wytwarzające księgi
liturgiczne, jak skryptorium katedralne w Krakowie, skryptorium klasztoru
benedyktynów w Tyńcu, cystersów w Lubiążu, bernardynów we Wrocławiu,
dominikanów w Krakowie³⁴. Księgi tam wytworzone były wzorem dla rękopi-
sów sporządzanych gdzie indziej.

Obok wyspecjalizowanych skryptoriów przepisywali również księgi lokalni
kopiści, świeccy i duchowni. Kodeksy przez nich sporządzane były artystycz-
nie mniej efektowne.

To obfite wówczas produkowanie ksiąg sprawiło, że mimo późniejszych
zniszczeń, ilość dochowanych liturgicznych ksiąg chórowych z XV i XVI w.
jest imponująca; spotkać je można niemal we wszystkich ośrodkach, które
w historii odgrywały ważniejszą rolę. Z tego też okresu pochodzi znaczna
część wrocławskich ksiąg chórowych — graduałów i antyfonarzy.

Graduały, tak jak antyfonarze i psalterze, należały do tych ksiąg litur-
gicznych, których ciągle używano. Korzystano z nich zwłaszcza we wrocław-
skim chórze katedralnym i stąd stosunkowo często spotykamy o nich wzmian-
ki w aktach kapituły³⁵. Troszczono się o to, by ciągle były w dobrym stanie³⁶,
kupowano nowe, gdy stare się zniszczyły. I chyba dzięki temu jeszcze do dziś
w Bibliotece Seminarium Duchownego we Wrocławku mamy ich kilka egzem-
plarzy. Graduały i antyfonarze pisano wyłącznie do śpiewu i dlatego mało
jest tutaj szczegółów liturgicznych.

Wśród graduałów Biblioteki Seminarium Duchownego we Wrocławku ma-
my 5 kodeksów rękopiśmiennych³⁷ pergaminowych i jeden późniejszy, pisany

³³ A. Sutkowski: *Cechy paleograficzne notacji muzycznych w polskich rękopisach śred-
nowiecznych*. „Musica medii aevi”. T. 1: 1965, s. 65.

³⁴ H. Felcht: *Muzyka liturgiczna w polskim średniowieczu*. „Musica medii aevi”. T. 1:
1965, s. 40—44; A. Sutkowski, *jw.* s. 53, 64.

³⁵ Mówi się np. o ich kupnie — Acta Cap. Wład. lib. 219, f. 243 (cyt. za S. Chodyński:
Z dziejów diec. włocł. R. 4: 1910, s. 85), o ich wypożyczeniu — *jw.* lib. 219, f. 43 (cyt. za
S. Chodyński, *jw.* s. 86), a nawet o procesie wytoczonym malarzowi poznańskiemu Augusty-
nowi, który podczas napadu Krzyżaków na Wrocław przywłaszczył sobie antyfonarz —
Acta Capitularum. T. 2, nr 318.

³⁶ Acta Cap. Wład. vol. 227 — cyt. za S. Chodyński: *Organy*, s. 62.

³⁷ Z grupy ksiąg mszalnych w okresie przedtrydenckim drukowano jedynie mszały: gra-
duałów drukowanych nie było. W. Danielski: *Przedtrydenckie księgi liturgiczne w Polsce*, s. 4.

na papierze³⁸. Najpierw omówimy graduały pisane na pergaminie i sporządzone przed wydaniem potrydenckiego Graduału Rzymskiego³⁹. Kolejność omawiania wskażą nam numery, którymi zostały oznaczone przez ks. Chodyńskiego w jego katalogu rękopisów⁴⁰.

WiSem 1: Graduale de sanctis z 1531 r. Księga była pisana przez Floriana z Gniewkowa na zamówienie bpa Drzewickiego.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), gruby pergamin, kart 364⁴¹ o rozm. 58×38⁴². W tekście duże litery po kropce są pisane kolorem czerwonym lub niebieskim. Od k. 361v do końca inny charakter pisma. Na kartach: 43, 105r—v, 136, 143, 161v, 177r—v, 180v—181v, 184v—185, 188, 190—191v i 208v spotykamy późniejszy tekst podpisywany małymi literami pod pierwotne nuty i teksty. W literę „S” na k. 343 wpisano jakieś nazwisko i datę 1560 (nazwisko trudno czytelne, prawdopodobnie Joannes Stawyski). Przepuszczalnie jest to nazwisko iluminatora księgi.

Foliacja. Przy pisaniu księgi foliowano karty od oficjum św. Andrzeja (wg foliacji ołówkiem od k. 36), ale nie w całym kodeksie, bo kończy się on liczbą 172 (wg foliacji ołówkiem k. 208). Karty znaczone są w środkowej części górnego marginesu cyframi rzymskimi.

Jest również paginacja zrobiona prawdopodobnie przy powtórnej oprawie księgi, umieszczona w prawym górnym narożniku. Na kartach od 1 do 89 dziś jej nie ma, bo ta część księgi została uszkodzona przez szczury. Ostatnia strona oznaczona jest cyfrą 344 (cyfry arabskie).

W całej księdze spotykamy foliację ołówkiem w prawym dolnym narożniku. Do k. 38 foliowano kolejno (nawet do 35 podwójnie — u góry i u dołu), potem co dziesiąta karta lub czasem częściej. Foliujący pomylił się i na k. 89 (wg pierwotnej foliacji) napisał liczbę 110, a powinien napisać 109; stąd dawna foliacja kończy się rzeczywiście na k. 207, a nie jak napisano na 208.

Iluminacje. Księga posiada 11 inicjałów — wszystkie złożone, wykonane ozdobnie, niektóre posiadają ornamentację marginalną. Są na kartach następujących:

k. 2 inicjał K (13,4×12,6) — litera niebieska zdobiona liśćmi rysowanymi na złotym tle. Ramka w połowie zielona (z ciemnymi pasami), w połowie czerwona (pasy bordowe). U góry i na lewym marginesie ornamentacja roślinna. Na dole herb biskupi — na niebieskim tle pomarańczowy Ciołek, nad herbem mitra, krzyż i pastorał. Herb otoczony ornamentami roślinnymi ze śladami złocień.

k. 19 inicjał S (13,5×12,3) — litera fioletowa na złotym tle (tło zniszczone), cała w kształcie węża (wyraźna głowa). Ramka częściowo bordowa z liliowymi pasami, częściowo niebieska z pasami granatowymi. Na lewym marginesie ornamentacja roślinna.

k. 36 inicjał D (13,4×11,5) — litera niebieska na złotym tle (tło zniszczone). Ramka w części bordowa z liliowymi pasami, w części zielona z ciemnymi pasami.

k. 38v inicjał E (13,3×11) — litera zielona (bardzo zniszczona) ze śladami ozdobnych liści, tło złote (częściowo zniszczone). Ramka niebieska z ciemnymi pasami

³⁸ Ks. Chodyński nie podaje ich wcale w swoim katalogu, bo uważa je za mało ważne i nie wnoszące nic interesującego.

³⁹ Wydano go drukiem w r. 1586.

⁴⁰ Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 75—77.

⁴¹ Ks. S. Chodyński podał 362 (*Organy*, s. 60, nr 1).

⁴² Ks. Chodyński podaje niedokładnie 59×38 (*Biblioteka*, s. 75); powinno być 58×38 — jak w *Organy*, s. 60, nr 1.

i czerwona z bordowymi pasami. Na marginesie ornamentacja roślinna ze śladami złocenia.

k. 47v inicjał S (13,7×11,3) — litera bordowa zdobiona liśćmi. Ramka w części zielona z ciemnymi pasami, w części niebieska z granatowymi pasami. Na lewym marginesie ornamentacja roślinna (bardzo zniszczona) ze śladami złocenia.

k. 53v inicjał R (13,6×11,5) — litera niebieska zdobiona liśćmi na złotym tle (tło bardzo zniszczone). Ramka w połowie czerwona z jaśniejszymi pasami, w połowie zielona z jaśniejszymi pasami.

k. 80v inicjał G (13,5×11,7) — litera ciemna zdobiona bordowymi liśćmi na złotym tle (tło miejscami zniszczone). Ramka zielona z czarnymi pasami i czarna z pasami żółtymi. Na lewym marginesie ornamentacja roślinna (złocenia zniszczone).

k. 94 inicjał E (13,6×10,4) — litera fioletowa zdobiona liliowymi liśćmi ze śladami złotego tła (całość bardzo zniszczona). Ramka zielona z ciemnymi pasami i niebieska z pasami granatowymi.

k. 95v inicjał M (13,5×12,7) — litera fioletowa zdobiona jaśniejszymi liśćmi ze śladami złotego tła (całość prawie zdarta). Ramka zielona z ciemnymi pasami i niebieska z pasami czarnymi. Po lewej stronie ornamentacja roślinna (złocenia zniszczone).

k. 187v inicjał S (13,5×12) — litera zielona zdobiona liśćmi na złotym tle (tło miejscami zniszczone). Ramka w części bordowa z fioletowymi pasami, w części ciemno-niebieska z jaśniejszymi pasami.

k. 209 inicjał S (13,5×11,2) — litera niebieska zdobiona ciemno-fioletowymi liśćmi (tło złote). Ramka w części ciemno-zielona z jaśniejszymi pasami, w części czarna. Z lewej strony na marginesie ornamentacja roślinna ze śladami złocenia.

Nuty. Pisane na 5 liniach w 7 wierszach na stronie, notacja gotycka⁴³.

Stan zachowania. Księga zachowana dość dobrze, choć są pewne braki i zniszczenia. Brak końca, brak karty między dzisiejszą k. 18 i 19, oraz między 35 a 36. Karta tytułowa jest uszkodzona. Na k. 73, 107—109, 126, 128, 129, 147—148, 214 zostały obcięte dolne marginesy, w niektórych wypadkach uszkodzono nawet słowa spod ostatniego wiersza nut. Karty 354 i 356 nie mają całego prawego marginesu. W bardzo wielu wypadkach brak prawego dolnego narożnika, np. na k. 30, 35, 42—43, 61 i innych pięćdziesięciu trzech. Górny prawy narożnik kart od 1 do 84 został zniszczony przez szczury.

Oprawa. Graduał oprawiono w grube deski dębowe, oklejone białym pergaminem, z wyciskiem radelkowym. Okucia żelazne, dwie zachowane dotąd kłamy. Wewnętrzne strony okładzin wyklejone kartami z drukowanym tekstem łacińskim, w którym pełno skrótów.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera introity, graduały, alleluia, tractus, communio i prozy na poszczególne dni roku kościelnego. Ma następujące części: Kyrieale k. 1—36, Proprium sanctorum k. 36—94, Commune sanctorum k. 94—208v, Prozy k. 209—361v.

III. Kryteria

Miejsce. Graduał został napisany przez Floriana z Gniewkowa⁴⁴, co zaznaczono na karcie tytułowej, gdzie czytamy:

⁴³ Rękopisy z notacją gotycką pochodziły z ośrodków diecezjalnych i niektórych klasztorów; z notacją rzymską (nota quadrata) — głównie z ośrodków franciszkańskich i dominikańskich. Wzajemne oddziaływanie kręgów posługujących się różnymi rodzajami notacji było jednak duże. A. Sutkowski, jw. s. 61 i 65.

⁴⁴ Florian z Gniewkowa w czasie pisania księgi był wikariuszem katedry wrocławskiej, później był wicekustoszem tejże katedry. S. Chodyński: *Organy*, s. 61.

Utraque pars anno uno consumatur Floriani
Gniewkow opera. Anno Domini MDXXXI.

Napisał go realizując zamówienie biskupa Drzewickiego, o czym świadczy wiersz dedykacyjny:

Me Mathias Presul, Dreucicia natus in aede
Matri Dei dedit hoc memorandum opus.
Mater Dei clemens, ut munus munere solvat
Mathiae nam dedit solium Archiepiscopi.
Et datura demum quod optat praemia coeli,
Cum fata finem vitae praestiterint.

Księga była przeznaczona dla katedry wrocławskiej i tu była używana; nie spotyka się żadnych notatek świadczących o używaniu jej gdzie indziej.

Czas. Czas powstania określa data na karcie tytułowej. Należy przyjąć, że księga ta, podobnie jak inne księgi rękopiśmienne, była długo używana w katedrze wrocławskiej. Co prawda zapisków marginalnych na ten temat w kodeksie brak, ale kwestia ta może być rozwiązana na podstawie literatury. Wiąże się ona z interesującym zagadnieniem akceptacji trydenckiej reformy, a w tym także trydenckich ksiąg na terenie diecezji wrocławskiej, co mogłoby być przedmiotem oddzielnego studium⁴⁵.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 75, nr 1; S. Chodyński: Organy, s. 60, nr 1; A. Sutkowski, jw. s. 68; M. Morawski, jw. s. 244; S. Chodyński: Dawne księgi chórowe kościoła katedralnego wrocławskiego, „Śpiew kościelny”, r. 3: 1898, s. 19—20.

V. Szczegółowy wykaz zawartości księgi

- k. 1 Index zawartości — alfabetycznie spisano występujące w księdze introity, graduały i inne śpiewy.
- k. 2—3 Kyrie z tropami.
- k. 3v—5 Gloria in excelsis.
- k. 5—7v Kyrie i Gloria paschalne.
- k. 7v—8 Kyrie de apostolis.
- k. 8—10 Kyrie, Gloria per octavam.
- k. 10—10v Kyrie de martyribus.
- k. 10v—13 Kyrie, Gloria de confessoribus.
- k. 14—15 Kyrie, Gloria de virginibus.
- k. 15—18v Kyrie, Gloria maryjne⁴⁶.
- k. 18v—19 Kyrie o Matce Bożej w Adwencie. Zapewne było i gloria, lecz karta następująca po k. 18 została wyrwana.
- k. 19—33 Różne Sanctus, Benedictus i Agnus Dei odpowiadające wymienionym wyżej Kyrie i Gloria.
- k. 33v—35v Msza wotywna: Contra pestem. Nieskończone Offertorium, brak Communio — znowu brak karty.
- k. 36—94 Proprium sanctorum rozpoczynające się od wigilii św. Andrzeja.

⁴⁵ *Monum Wlad.* F. 15nn; S. Librowski: *Biskup Hieronim Rozrażewski jako humanista i mecenas*, s. 220; Tegoż: *Kapituła Włocł.* s. 39, 106—115; S. Chodyński: *Organy*, s. 34, 45, 50—51, 55—57, 69; Tegoż: *Z dziejów diec. włocł.* R. 1: 1907, s. 13—14, 16—19, 86nn, 92—94, 110—112; R. 4: 1919, s. 14, 84nn; P. Sczaniecki: *Ślužba Boża*. Ser. 1, s. 47. Ser. 2, s. 130—133 i in.

⁴⁶ O Gloria maryjnym porównaj: J. A. Jungman: *Missarum sollemnia*. T. 2. Paris 1952, s. 118, przyp. 63; T. Długosz: *Gloria maryjne*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny”. R. 4: 1951, s. 127—128; J. Wojtkowski: *Wiara w Niepokalane Poczęcie NMP*, s. 133.

- k. 94—208v Commune sanctorum. Commune de apostolis k. 94, De evangelistis k. 102, De martyribus k. 105 (bardzo rozbudowane — jest wiele wersji na każdy ze śpiewów), De martyre pontifice et non pontifice k. 135v, De confessoribus k. 151v, De virginibus k. 167v, De Beata Maria Virgine k. 187.
- k. 209 Rozpoczynają się prozy. Podajemy tu początkowe słowa poszczególnych sekwencji, gdyż może to być przydatne przy wszelkich zestawieniach:
- O św. Andrzeju k. 209: Sacrosancta hodiernae festivitatis solemnitas; Deus in balsama tua virtute.
 - O św. Mikołaju k. 213v: Congaudentes exultemus vocali concordia.
 - Święto Niepokalanego Poczęcia NMP k. 217v: Festum Mariae venerantes.
 - O św. Pawle k. 221v: Dixit Dominus ex basan convertam.
 - Święto Oczyszczenia NMP k. 224v: Laetabundus exultet fidelis.
 - Wielkanoc k. 226v: Victimae paschali laudes.
 - O św. Krzyżu k. 228: Laudes crucis attolamus.
 - O św. Janie k. 233: Verbum Dei Deo natum quod non factum.
 - O św. Stanisławie k. 238: Jesu Christe rex superne; Sancte Dei pontifex.
 - O św. Janie Chrzycielu k. 244: Sancti Baptistae preconis Christi.
 - O św. Piotrze k. 246: Petre summe Christi pastor.
 - Święto Nawiedzenia Matki Bożej k. 248: Ave verbi Dei parens.
 - O św. Małgorzacie k. 250: Margaritham preciosam sponsam Christi.
 - Święto rozesłania Apostołów k. 252v: Coeli enarrant gloriam.
 - O św. Marii Magdalenie k. 258: Laus Tibi Christe qui es creator et redemptor.
 - O św. Annie k. 262: Omnis mundus decantet iocundus chorus.
 - O Matce Bożej Śnieżnej k. 264v: Eia sponsa Christi gaude.
 - O Przemienieniu Pańskim k. 268: Benedicta semper sancta.
 - O św. Wawrzyńcu k. 271: Stola iocunditatis alleluia.
 - Święto Wniebowzięcia Matki Bożej k. 274: Congaudet angelorum chori gloriosae Virginis.
 - O św. Bartłomieju k. 277: Diem festum Bartholomei Christi amici.
 - O św. Augustynie k. 280: De profundis tenebrarum mundo lumen exit clarum.
 - Święto ścięcia św. Jana Chrzyciela k. 283: Psallite regi nostro psallite.
 - Święto Narodzenia Matki Bożej k. 286: Stirpe Maria regia procreata regem.
 - O św. Wacławie k. 287v: Christe tui praeclari militis Venceslai.
 - O św. Michale Archaniele k. 290v: Summi regis Archangele.
 - O św. Hieronimie k. 293: Iubar novum radiavit mundum.
 - O św. Jadwidze k. 296v: Consurge iubilans vox quaevis hominum.
 - Święto 11 tys. dziewic k. 299v: Virginalis turma sexus.
 - O Wszystkich świętych k. 304: Omnes sancti seraphin.
 - O św. Marcynie k. 306: Sacerdotem Christi Martinum cuncta per orbem canat ecclesia.
 - O św. Elżbiecie k. 309: Gaude Sion quod egressus a te decor.
 - O św. Katarzynie k. 312: Sanctissimae virginis votiva festa.
 - O Ewangelistach k. 314: Iocundare plebs fidelis.
 - O Apostołach k. 319: Clare sanctorum senatus apostolorum.
 - O męczennikach k. 321: O beata beatorum martyrum solemnitas.
 - O jednym męczenniku k. 323: Spe mercedis et coronae stetit.
 - O wyznawcy i biskupie k. 325: Ad laudes salutaris ut mens incitetur humilis.
 - O wyznawcach i biskupach k. 328: Superne matris gaudia.

- O dziewicach k. 333v: Exultet filiae Sion in rege suo.
- k. 336—361v Prozy o Matce Bożej:
- W Adwencie k. 336: Mittit ad Virginem non quemvis angelum.
- W czasie Wielkanocnym k. 338v: Mane prima sabbati surgens Dei filius.
- W tym samym czasie k. 341: Virgini Mariae laudes intonent.
- W okresie Zesłania Ducha Św. k. 343: Veni Virgo virginum.
- Inna o Matce Bożej k. 345: Ave praeclara maris stella.
- Inna o Matce Bożej k. 349v: Gaude mater luminis.
- Jeszcze inna o Matce Bożej k. 351: Hodiernae lux diei celebris.
- Inna o Matce Bożej k. 353: Verbum bonum et suave.
- Inna o Matce Bożej k. 354: Gaude Maria templum summae maiestatis.
- Jeszcze dwie o Matce Bożej k. 356: Salve salutis ianua; Stabat mater dolorosa. k. 361v i do końca Officium contra paganos.

WiSem 2: Graduale de tempore. Księga ta stanowi drugą część poprzedniego graduału⁴⁷, pochodzi więc również z 1531 r. Napisał ją Florian z Gniewkowa.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), gruby pergamin, kart 388 o rozm. 54×35. Poszczególne śpiewy rozpoczynają się dużą ozdobną literą pisaną kolorem niebieskim lub czerwonym. Na k. 113—114 i 387—388 inny charakter pisma (inaczej znaczony jest klucz nutowy, inaczej pisane są też same nuty). Karty 137—138 są czyste, nawet bez linii na nuty. K. 6v nie zapisana, choć linie narysowane. Na k. 387v napisano nuty tylko w dwóch najwyższych wierszach, potem karta pusta. Na niektórych kartach pod pierwotnymi nutami i słowami dopisano małymi literami nowe słowa. Tak np. na k. 100 pod słowami antyfony komunijnej: Voce mea ad Dominum clamavi et exaudivit (feria II po 1 Niedz. W. Postu) dopisano: Amen dico vobis quod uni ex minimis meis fecistis mihi; na k. 160 pod słowami: Adversantes mihi — napisano: qui cogitant servis suis mala. Podobne podpisywanie spotykamy na k. 178v—179 i 211. Na stronie 340 (wg paginacji w prawym górnym narożniku) spotykamy napis: hucusque registravit Franciscus Joseph Adamowski Cathedrae vicarius 1698. Tenże Adamowski sporządził spisy treści do ksiąg liturgicznych⁴⁸.

Foliacja. Pierwotna foliacja w środkowej części górnego marginesu została zniszczona przy powtórnym oprawianiu księgi — widać końcówki cyfr od k. 24. Wtedy prawdopodobnie intrologator dokonał paginacji, znacząc karty w prawym górnym narożniku. Zaczyna się ona od k. 17 (wg foliacji ołówkiem), a kończy liczbą 340. Od 1—100 pofoliowano wszystkie karty ołówkiem w prawym dolnym narożniku. Od karty setnej foliacja była nieregularna, dlatego wyżej podpisany pofoliował pozostałą część kodeksu.

Illuminacje. Spotykamy 9 inicjałów z ornamentacją marginalną, podobnych w stylu do opisywanych w graduale nr 1. Mają je karty następujące:

k. 17 inicjał A (14×12,1) — litera koloru niebieskiego (nieco zniszczona). Ramka jasno-zielona.

k. 45 inicjał D (11,5×13) — litera koloru fioletowego na złotym tle. Ramka koloru złotego i ciemno-zielonego.

k. 58 inicjał E (17,7×13) — litera koloru zielonego zdobiona liśćmi (tło złote). Ramka koloru czerwonego i ciemno-niebieskiego. Ornamentacja brzegowa w połowie została obcięta.

⁴⁷ S. Chodyński: *Organy*, s. 61, nr 2; Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 75.

⁴⁸ S. Chodyński: *Organy*, s. 61, nr 2.

k. 238 inicjał R (13,5×12,2) — litera koloru niebieskiego zdobiona liśćmi koloru ciemnego (tło różowe z ornamentacją roślinną). Ramka w kolorach: czerwonym, pomarańczowym i zielonym.

k. 275v inicjał V (13,5×13) — litera koloru stalowego z ciemną ornamentacją roślinną (tło pomarańczowe). Ramka koloru niebieskiego i zielonego.

k. 280 inicjał S (13,6×12,5) — litera koloru czerwonego na niebieskim tle (ornamentacja roślinna zniszczona). Ramka w kolorach: brązowym, żółtym i ciemno-zielonym.

k. 289 inicjał B (13,6×12,6) — litera koloru niebieskiego zdobiona ciemnymi liśćmi (tło żółte). Ramka koloru niebieskiego i zielonego.

k. 338v inicjał U (13,5×12) — litera koloru pomarańczowego zdobiona brązowymi liśćmi (tło niebieskie). Ramka w kolorach: zielonym, brązowym i żółtym.

k. 348v inicjał G (13,6×12,7) — litera koloru fioletowego na żółtym tle. Ramka w kolorach: niebieskim, czerwonym i zielonym.

Nuty. Pisane na pięciu liniach w siedmiu wierszach na stronie, notacja gotycka.

Stan zachowania. Księga zachowana dość dobrze, choć więcej w niej braków niż w poprzednim graduale. Brak karty tytułowej, karty pierwszej, k. między dziesiątą k. 16 i 17 (k. 16 kończy się słowami: *qui tollis pec*, a 17 zaczyna się słowami *introitu: Ad te levavi*), brak karty między k. 18 i 19, 20 i 21, 109 i 110. Karty 199—290 nie mają dolnego marginesu, k. 232, 275 i 276 są rozdarte, na k. 336 i 337 widnieją duże plamy.

Oprawa. Graduał oprawiono w grube deski dębowe oklejone czerwoną skórą, zabezpieczone żelaznymi okuciami w stylu gotyckim, z dwiema klamrami na rzemięniach. Ostatnia karta przyklejona jest do tylnej deski.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Rękopis posiada następujące części: *Kyriale* k. 1—16v, *Proprium de tempore* k. 17—338, *Prosarium* k. 348v—383v.

III. Kryteria

Miejsce. Fundatorem księgi był biskup Maciej Drzewicki — wynika to z cytowanego napisu na karcie tytułowej Graduału nr 1. Pisał ją również Florian z Gniewkowa. Na wyklejce pierwszej okładki znajdujemy napis ołówkiem: *Graduale de tempore Episcopi Drzewicki sumptu comparatum*. Księgę przechowywano i używano w katedrze wrocławskiej.

Czas. Napis na karcie tytułowej graduału nr 1 mówi, że obie części powstały w jednym roku. Trzeba więc przyjąć, że graduał nr 2 powstał również w r. 1531. Używano go długo we wrocławskiej katedrze — na stronie 340 (wg paginacji w prawym górnym narożniku) spotykamy notę: *hucusque registavit Franciscus Joseph Adamowski Cathedrae vicarius 1698*. Znaczy to, że w tym roku księga ta była jeszcze używana w katedrze⁴⁹. O długim używaniu świadczy potwórne oprowienie kodeksu, co łatwo poznać po poobcinanych do połowy ornamentacjach marginalnych.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 75, nr 2; S. Chodyński: *Organy*, s. 61, nr 2; Tenże: *Dawne księgi chórowe*. R. 3: 1898, s. 20—21; A. Sulkowski, *jw.* s. 68; M. Morawski, *jw.* s. 244.

V. Szczegółowy wykaz zawartości księgi

Omawiany graduał rozpoczyna się od słów: *qui tollis peccata* — z *Gloria* (brak pierwszej karty).

⁴⁹ O używaniu ksiąg chórowych jeszcze pod koniec XVII wieku świadczą akta kapituły, w których nakazuje się ich naprawienie. Por. przyp. 51 w rozdz. I.

- k. 1v—4v Kyrie i Gloria w Adwencie i Wielkim Poście.
k. 4v—5 Sanctus na Adwent z wkomponowanymi w Benedictus słowami: Benedictus Mariae fillius qui venit in nomine Domini.
- k. 5—16v Różne wersje Sanctus, Benedictus, Agnus Dei w zależności od okresu czy charakteru święta. Na k. 15 w Sanctus włączono następujące słowa: Sanctus hic in carne transit panis, corpus Christi sanum sanis a sacerdote hic tractatur, ut a matre generatur. Sanctus haec est caro quam cibavit et de eius lacte pavit Maria Virgo, terra bona germinavit tanta bona. Sanctus o Maria tu cum agno nos transfer regi magno, ut cum dies hic terminetur corpus Christi comitetur Dominus Deus Sabaoth, Agnus Dei na k. 16v jest nieskończone — wyrwana następna karta.
- k. 17—338 Proprium de tempore.
k. 17—18v 1 Niedz. Adwentu (brak antyfony komunijnej — wyrwana karta).
k. 19—20v Teksty 2 Niedz. Adwentu (brak Introitu, formularz nie skończony — brak karty między k. 20 a 21).
k. 21—23 3 Niedz. Adwentu (w Introicie brak — rozpoczyna się od słów: citi sitis sed in omni oratione).
k. 23—35 Formularz suchych dni adwentowych.
k. 35—37 4 Niedz. Adwentu.
k. 37—61 Boże Narodzenie i święta z nim związane. W trzeciej mszy na Boże Narodzenie pod słowami introitu: Dies sanctitatis illuxit nobis, venite gentes et adorate Dominum, quia hodie descendit lux magna super terram — podpisano później nowe słowa: Multifariam olim Deus loquens in prophetis, novissimis diebus istis locutus est nobis in filio.
- k. 61—81v Niedziela po Trzech Królach.
k. 81v—91 Środa popielcowa z następującymi po niej feriami.
k. 91—183 Niedziele Wielkiego Postu wraz ze swymi tygodniami (brak formularza na ferię czwartą i piątą po 3 Niedz. W. Postu — puste karty).
k. 183—233 Wielki Tydzień począwszy od Niedzieli Palmowej (tu poświęcenie palm i procesja). Wielki Piątek k. 213—224v, Wielka Sobota k. 224v—233.
- k. 233—241 Wielka Niedziela (śpiewy: Vidi aquam i Rex gloriae).
k. 241—258v Tydzień powielkanocny.
k. 258v—267v Niedziele po Wielkanocy (od 1 do 5).
k. 267v—272v Dni krzyżowe.
k. 272v—275 Siódma Niedz. po Wielkanocy.
k. 275v—278 Wniebowstąpienie Pańskie.
k. 278v—282b Wigilia i święto Zesłania Ducha Św.
k. 282v—289v Tydzień po Zesłaniu Ducha Św.
k. 289v—292 Święto Trójcy Przenajświętszej.
k. 292—294v Boże Ciało.
k. 294—317 Niedziele po Zesłaniu Ducha Św. (od 1 do 14).
k. 317—320v Letnie Suche dni.
k. 320v—338 Dalszy ciąg niedziel po Zesłaniu Ducha Św. (od 15 do 24 włącznie).
k. 338v—341 Dedykacja kościoła — formularz: Terribilis.
k. 341—342v Msza o Matce Bożej w Adwencie.
k. 342v—348 Msza za zmarłych — Requiem aeternam.
k. 348v Rozpoczynają się prozy:

- Na Boże Narodzenie k. 348v: Grates nunc omnes reddamus; Alleluia recolamus laudibus piis digna huius diei; Natus ante saecula.
- O św. Szczepanie k. 354: Hanc communicae Dei cordi famulatu.
- O św. Janie Ewangelistcie k. 356: Joannes Jesu Christo multum dilecte vir.
- Innocentium martyrum k. 357v: Celsa pueri concreperit melodia.
- Na Objawienie Pańskie k. 361: Festa Christi omnis christianus.
- Na Wielkanoc k. 364: Victimae paschali laudes.
- Na Wniebowstąpienie Pańskie k. 365: Rex omnipotens die hodierna.
- Na Zesłanie Ducha Św. k. 368v: Sancti Spiritus assit nobis gratia; Veni Sancte Spiritus.
- O św. Trójcy k. 373: Benedicta semper sancta sit.
- Na Boże Ciało k. 376: Lauda Sion Salvatorem.
- O Matce Bożej w Adwencie k. 382v: Mittit ad Virginem non quemvis — nie skończona, brak karty.
- k. 384v Wyjątki z oficjum za zmarłych — rozpoczyna się od słów: eorum quas redemisti. Ne tradas bestiis animas confitentes tibi; kończy się słowami: ne damnemur cum impiis in adventu tuo.
- k. 385 Index rerum omnium in volumine confitentium. Spisano alfabetycznie Introity i Graduały. Alleluja, Offertoria i Prozy nie zostały spisane.
- k. 385v Zupełnie pusta.
- k. 386 Od góry do połowy pusta, potem wykaz śpiewów na msze wotywnie.
- k. 386v Wskazano strony formularzy na wszystkie Suche dni w roku. Rozpoczęto spis wigilii — zapisane tylko dwie (wigilia Wniebowstąpienia i Zesłania Ducha Świętego), potem pusta karta. Na dole napis: Pro vigiliis sanctorum et festis in alio gradualli invenies.
- k. 387 Rozpoczyna się słowami: gloriam vocis suae. W końcowej części karty są tylko nuty — brak słów.
- k. 388 Przyklejona do deski okładki — tekst nie wiąże się z tekstem poprzednim.

Księga kończy się słowami: dicant gentes ubi est Deus eorum.

WiSem 3: Graduale z XVI w.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskula gotycka (*scriptura missalis*), gruby pergamin, kart 163 o rozm. 57×37. Od k. 159 inna ręka w piśmie i nutach. Na wielu kartach czerwonym atramentem sporządzono wykaz śpiewów na poszczególne święta ze wskazaniem kart, gdzie można je znaleźć. Są to karty: 78r—v, 70v, 82—83, 85, 88, 93—96v, 98v, 100—103, 105—106 i 108. Bardzo często spotyka się późniejsze podpisywanie nowych słów pod dawnym tekstem i nutami, np. na kartach: 5, 37v—44, 46v, 49v, 51v, 56v, 57 i w innych 35 wypadkach. Niektóre karty, np. 60v, 64, 104 mają dopiski marginalne wskazujące strony poszczególnych śpiewów.

Foliacja. Pierwotna foliacja cyframi rzymskimi od 57 do 133 i od 1 do 72 (umieszczona w środku górnego marginesu). Pozostałe karty wcale nie były foliowane. Jest regularna foliacja ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 164.

Iluminacje. Zachowało się 18⁵⁰ inicjałów artystycznie bogatszych niż w innych księgach — litery zdobione są cieniowanymi liśćmi, całość pisana jest na złotym tle. Mają je karty następujące:

⁵⁰ Ks. Chodyński mówi o 19 inicjałach, ale karta 46 wraz z jej inicjałem została wyrwana.

k. 32v inicjał R (9,4×9,3) — litera zielona, ramka w części niebieska, w części brązowa z jaśniejszymi podcieniami, na lewym marginesie ornamentacja roślinna.

k. 53 inicjał B (8,9×9,3) — litera bordowa, ramka częściowo ciemna, częściowo niebieska z jaśniejszymi podcieniami.

k. 49 inicjał S (9×8,9) — litera niebieska, ramka zielona i brązowa.

k. 72 inicjał T (9×9,9) — litera zielona, ramka niebieska i bordowa. Na lewym marginesie ornamentacja roślinna.

k. 76 inicjał D (8,8×9,7) — litera czerwona, ramka zielona i niebieska.

k. 77 inicjał E (8,9×10,3) — litera fioletowa, ramka bordowa i zielona.

k. 80 inicjał S (8,7×9,5) — litera zielona, ramka bordowa i niebieska.

k. 85 inicjał P (9×10) — litera ciemno-czerwona, ramka niebieska i ciemno-zielona.

k. 86v inicjał N (9,2×9,6) — litera niebieska, ramka bordowa i zielona. Na lewym marginesie ornamentacja roślinna.

k. 89 inicjał D (9×9,5) — litera bordowa, ramka zielona i niebieska.

k. 91 inicjał N (9,1×9,6) — litera zielona, ramka niebieska i bordowa.

k. 95 inicjał U (9×9,7) — litera czerwona, ramka zielona i niebieska.

k. 97 inicjał C (9,1×9,8) — litera niebieska, ramka ciemno-zielona i bordowa.

k. 98v inicjał G (8×9,6) — litera zielona, ramka bordowo-żółta i niebieska.

k. 103 inicjał B (9,2×9,7) — litera bordowa, ramka ciemno-zielona i niebieska.

k. 110 inicjał M (8,7×9,6) — litera niebieska, ramka bordowo-żółta i zielona.

k. 114 inicjał P (8×9,5) — litera bordowa, ramka niebieska i zielona.

k. 159 inicjał G (7,8×9,5) — litera czerwona, ramka zielona i niebieska.

Nuty. Pisane na 5 liniach w 10 wierszach na stronie, notacja gotycka.

Stan zachowania. Księga poważnie uszkodzona — brak początku i końca. Na początku brak 56 kart (pierwsza foliowana karta oznaczona liczbą 57), choć nie wykluczone, że brak więcej, bo zwykle karty w Kyriale nie były foliowane (tak było w Graduale nr 1 i nr 2). Brak k. 2 (58 wg dawnej foliacji), na końcu brak dwóch lub więcej kart (ślady wycięcia), brak karty między k. 83 i 84. Na kartach: 2, 6, 7, 76, 110 widoczne rozdarcia; karty: 4, 6, 44—45, 65, 67, 96, 116—117, 135, 148 i 150 mają braki w marginesach.

Oprawa. Księga oprawiona w deski oklejone białym pergaminem, zabezpieczone mosiężnymi okuciami. Na grzbiecie pergamin mocno zniszczony. Z klamer została tylko jedna, i to uszkodzona. Na wyklejce pierwszej deski wąska pergaminowa karta z rękopiśmiennym tekstem łacińskim; na wyklejce drugiej deski wykaz śpiewów trzech formularzy mszalnych.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera śpiewy mszalne na poszczególne dni roku liturgicznego. Ma następujące części: Proprium de tempore k. 1—72v, Proprium de sanctis k. 76—109v, Commune sanctorum k. 109—150 i Sekwencjarz k. 159 do końca.

III. Kryteria

Miejsce. Jest to księga powstała w polskim skrytorium, bo zawiera święto translacji św. Wojciecha, Stanisława i Jadwigi. Trudno dokładnie określić miejsce powstania i używania księgi, bo brak karty tytułowej, kolofonu i zapisków marginalnych na ten temat.

Czas. Analiza pisma wskazuje, że księga pochodzi z wieku XVI. Innych kryteriów zewnętrznych brak. Używano księgę długo, świadczy o tym jej zużycie.

IV. Bibliografia.

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 75, nr 3; S. Chodyński: Organy, s. 63, nr 3; Tegoż: Dawne księgi chórowe. R. 3: 1898, s. 21.

V. Szczegółowy wykaz zawartości księgi

Księga rozpoczyna się słowami: *in nomine Dei nostri magnificabimur* — jest to ostatnie zdanie z antyfony komunijnej z wtorku po 4 Niedz. Wielkiego Postu.

- k. 1—72v Część *Proprium de tempore*. K. 22—34 obrzędy Wielkiego Tygodnia, k. 48 procesja do chrzcielnicy w sobotę po Niedz. Zesłania Ducha Św.
- k. 72v—75 Formularz dedykacji kościoła.
- k. 75 Antyfony komunijne: *De virginibus* — znalazła się tu przypadkowo.
- k. 75v Zupełnie pusta.
- k. 76—109 *Proprium de sanctis*.
- k. 76 *Andreae*.
- k. 76v *Barbarae, Nicolai*.
- k. 77 *Immaculatae conceptionis BMV*.
- k. 78 *Luciae, Lasari*. Wykaz śpiewów na uroczystości następujących świętych: *Thomae, Felicis in Pincis, Antonii cf., Fabiani et Sebastiani, In conversione s. Pauli, In octava Agnetis, Brigidae, Maurii abb., Priscae v., Agnetis v., Emeritanae v., Policarpi, Aldegundis, Marcelli pp., Marii et Marthae, Vincentii m., Timothei m., Joannis Christostomi, Ignatii m.*
- k. 78v—81v *Purificationis s. Mariae* (procesja i msza).
- k. 81v—82 *Blasii m., Agathae v.* Wykaz śpiewów na następujące uroczystości: *Dorotheae v., Apoloniae v., Valerii m., Vedasti, Scholasticae v., Juliae v., Helenae v., Eulaliae v.*
- k. 82—83 *In cathedra s. Petri* — *Offertorium i Communio*. Wykazy na następujące święta: *Mathaei, Petri commemoratio, Albi, Perpetuae et Felicitatis, Cyrylii et Methodii, Benedicti abb., Joachim cf., In translatione s. Venceslai, Gregorii pp., XL-ta martyrum, Gertrudis, Thomae de Aquino, Joseph nutritoris, Longini m.*
- k. 84—85 *Annuntiatio Dominica*. Wykazy: *Castuli m., Ambrosii ep., Tiburtii et Valeriani, Mariae Egyptiaca, Vincentii de Valentia, Adalberti m. Marci ev.* — wykaz śpiewów, *Philippi et Jacobi ap.*
- k. 86 *De sancto cruce*. Wykazy: *Sigismundi, Stanisłai m., Bernardini cf., Marcelli et Petri, Vincentii m., Basilidis et soc., Marcelli et Marci, Decem milium v., In vigilia s. Joannis Baptistae, Floriani, In apparitione s. Michaelis, Urbani pp., Erasmi m., Primi et Feliciani, Antonii cf., Gervasii et Protasii, Joannis ante portam latinam, Gervasii cf., Nicodemis, Bonifacii et soc., Barnabae ap., Viti et soc., Albani m.*
- k. 88 Część tekstów z wigilii s. *Joannis Baptistae*.
- k. 89 *Joannis Baptistae*.
- k. 90—92v *Joannis et Pauli, Vigilia s. Petri et Pauli ap., s. Petri et Pauli, Commemoratio s. Pauli, Visitatio s. Mariae*.
- k. 93—93v Wykazy: *Octava visitationis Mariae, Octava apostolorum, Septem fratrum, Naboris et soc., Translatio s. Benedicti, Henrici cf., Formularz Septem fratrum, Margaretae v.*
- k. 94 Wykazy: *Divisio ap., Arnolphi cf., Praxedis v., Andreae et Benedicti, Arsenii cf., Mariae Magdalene, Alexii cf., Brigidae vid. Alleluia ze święta Marii Magdaleny, wykaz tekstów na święto s. Appolinaris.*
- k. 94v Wykazy: *In vigilia s. Jacobi, s. Jacobi, Christophori m., Pantaleonis et VII dormientium, Annae matris Mariae, Marthae, Alleluia o św. Annie i św. Marcie.*
- k. 95 Wykazy: *Abdoni et Sennenii, Stephani pp., Mariae nivis, Gervasii*

- cf., *Inventio s. Stephani, Transfiguratio Domini, Ad vincula Petri, Dominici* cf.
- k. 95—96v *Transfiguratio Domini. Wykazy: Donati ep., Cyriaci et soc., In vigilia s. Laurentii.*
- k. 97—98v *S. Laurentii. Wykazy: Tiburtii m., Clarae v., Hipoliti et soc., In vigilia assumptionis Mariae.*
- k. 98v—99v *Assumptio BMV, Octava s. Laurentii.*
- k. 100 *Wykazy: Bernardi abb., vigilia Bartholomei, s. Bartholomei, Alleluia de s. Bartholomeo, Ruffi m., Augustini cf., In translatione s. Hedvigis, Alleluia de s. Augustino.*
- k. 100v *Decollatio s. Joannis Baptistae.*
- k. 101 *Wykazy: Felicis et Adaucti, Adriani m., Paulini cf., In Natali BMV, Egidii abb., Exaltatio s. crucis, Eufemiae v., Rochi cf., Lamperti m.*
- k. 101v—103 *S. Rochi.*
- k. 103 *Wykazy: Vigilia Matthaei, s. Matthaei, Teclae v., Cosmae et Damiani, Conceptio Joannis Baptistae, Translatio s. Stanislai, Januarii, Maurittii et soc., Justinae v., Venceslai m.*
- k. 103—104v *Michaelis Archangeli, Hieronimis — wykaz tekstów i Alleluja.*
- k. 105 *Wykazy: Leodegarii, Marcelli et soc., Calixti pp., Francisci cf., Dionisii et soc., Hedvigis vid., Remigii et soc., Marci pp., Gereonis et soc., Alleluia de s. Hedvige, Galli com. — wykaz tekstów.*
- k. 105v *Wykazy: Lucae ev., Severini cf., Amandi cf., Narcisci m., Martini ep., In translatione Adalberti, Severini cf., Vigilia Simonis et Judae, s. Simonis et Judae, Volfgangi cf., Theodori m., Undecim milium v., Crispini et Crispiniani, Vigilia omnium sanctorum, Ludmillae, Alleluia de s. Martino.*
- k. 106—108 *Wykazy: Quinque fratrum, Bricci ep., In octava s. Martini, Joannis Eleemosynarii, Job cf.*
- k. 108r—v *Wykazy: Columbani, Clementis, Presentationis BMV, Chrisogoni m., Elisabeth vid., Ceciliae v., Katharinae v., Lini m., Alleluia de s. Elisabeth, Introitus de s. Clemente et Alleluia de s. Katharina.*
- k. 109—154 *Commune sanctorum. In vigilia unius ap. k. 109, In festo unius ap. k. 110 (wiele wersji poszczególnych śpiewów), De martyre post Pascha k. 114, Aliis temporibus de uno martyre k. 114v, De pluribus martyribus k. 115v (kilka wersji Introitu), Introitus de confessoribus k. 119, Gradualia de uno martyre k. 120, Gradualia de pluribus martyribus k. 121v, Gradualia de confessoribus k. 124v, Alleluia sanctorum communium k. 126, Alleluia de confessoribus k. 129, Tractus de martyribus et confessoribus k. 131, Offertoria communia de uno martyre k. 132, De confessoribus offertoria k. 134, Commune de uno martyre k. 134v, De pluribus k. 135, De confessoribus commune k. 137, De virginibus k. 137v, Alleluia de virginibus et viduis k. 141v, Offertoria minus k. 143, Offertoria maius k. 143v, Commemoratio BMV k. 145, Officia pro mortuis k. 150.*
- k. 154—157v *Formularz o pięciu boleściach Matki Bożej z sekwencją Stabat Mater dolorosa.*
- k. 157v—158 *Antyfony z oficjum za zmarłych.*
- k. 158v—159 *Trzy wersje wstępu do prefacji wg klasy święt.*
- k. 159 *Początek sekwencjarza. Są następujące sekwencje:*
- O Bożym Narodzeniu k. 159: *Grates nunc omnes.*

- Oktawa św. Szczepana k. 159: Hanc concordi famulatu.
- Oktawa św. Jana k. 159v: Joannes Jesu Christo multum dilecte.
- Oktawa Innocentium m. k. 160: Diec haec nos amovet.
- Inna o Bożym Narodzeniu k. 161: Natus ante saecula.
- O Objawieniu Pańskim k. 162: Festa Christi omnis christianitas.
- O św. Wincentym k. 163: Huic omnes auscultate populi.
- Święto nawrócenia św. Pawła k. 164: Dixit Dominus ex basan.
- Święto Oczyszczenia NMP k. 164: Laetabundus exultet fidelis — nie skończona, brak dalszych kart.

WiSem b. sygn.: Księga z incipitami śpiewów mszalnych i antyfon brewiarzowych z XVI w.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), cienki pergamin, kart 279 o rozm. 41,5×31. Pismo bardzo staranne i czyste, poszczególne śpiewy zaczynają się od dużej litery rysowanej kolorem czerwonym lub niebieskim. Na marginesach spotyka się później pisane odsyłacze, np. na kartach: 50v, 131v 218v—219, 223v—224, 230v, 234v, 242, 253, 255. Na kartach: 18r—v i 102r—v inny charakter pisma. K. 115 została wklejona później. Nuty są pisane na 5 liniach.

Foliacja. Karty od 1—18 nie były foliowane. Na k. 19v zaczyna się paginacja cyframi rzymskimi od 1 do 98, cztery karty następne nie zostały wcale oznaczone; potem jest paginacja cyframi arabskimi od 1 do 252. Ze względu na różność paginacji i brak oznaczenia kilkunastu kart wyżej podpisany sfoliował wszystkie karty ołówkiem od 1 do 179 w prawym dolnym narożniku.

Illuminacje. Jest 13 inicjałów, wszystkie małych rozmiarów, nieefektywne, bez figur. Znajdują się na następujących kartach: 1 (6,7×11,2), 19 (9,6×9,1) 26v (4,6×5,1), 55, 63v, 65, 72, 72v, 160, 171, 191, 145 i 252v.

Nuty. Pisane na 4 liniach w 7 wierszach na stronie. Notacja gotycka. Raz po raz na dolnych marginesach dopisane później nuty i słowa, np. na k. 63, 97, 99v, 100, 255.

Stan zachowania. Księga zachowana dość dobrze, choć są braki. Brak karty tytułowej, brak końca. Widoczne ślady po wycięciu trzech kart między k. 100 a 101. Karty 1 do 13 mają prawe dolne narożniki mocno szerniałe i zniszczone przez korniki; w wielu miejscach w prawej górnej części marginesu ślady zawilgocenia. Na k. 60—64, 115, 174 i 230 rozdarcia i ubytki w marginesach, na k. 223 plamy, na k. 116, 147, 150 naprawy. Karty 228 i 229 są luźne.

Oprawa. Księgę oprawiono w deski oklejone białym i brązowym pergaminem, zabezpieczono ozdobnymi okuciami mosiężnymi. Na pierwszej desce brak jednego metalowego narożnika, na drugiej dwóch. Widać szczątki pasów i ślady po nie zachowanych klamrach. Obie deski oprawy od wnętrza wyklejone są kartkami z incipitami pierwszych antyfon na poszczególne święta.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Znajdują się tu początki antyfon brewiarzowych i śpiewów mszalnych na poszczególne dni roku liturgicznego. Księga ma dwie części. Śpiewy mszalne — k. 21v—102 i Śpiewy brewiarzowe — k. 102—279.

III. Kryteria

Miejsce. Trudno ustalić miejsce pochodzenia księgi, bo brak kolofonu i zapisów na ten temat.

Czas. W księdze brak notatek dotyczących czasu jej powstania i używania. Księgi z intonacjami psalmów wymienia drugi z katalogów Biblioteki Kapitulnej we Włocławku, sporządzony w czasie rządów bpa Hieronima Rozrażewskiego

(r. 1593). Prawdopodobnie była wśród nich i ta księga, pochodzący więc najpóźniej z wieku XVI.

IV. Bibliografia

Nikt z autorów nie wspomina o tej księdze, nie ma jej w katalogu rękopisów sporządzonych przez ks. S. Chodyńskiego.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

Księga rozpoczyna się inicjałem V i słowami psalmu 94: Venite exultemus Domino.

- k. 1—18v Dziesięć różnych melodii psalmu Venite exultemus. Na k. 18v dopisano później jeszcze jedno Venite exultemus (atrament wypłowiał).
- k. 19—21v Początki Kyrie, Gloria, Sanctus i Agnus Dei na różne uroczystości.
- k. 22—72 Proprium de tempore. Podane są początki śpiewów mszalnych od 1 Niedz. Adwentu do 23 po Zesłaniu Ducha Św.
- k. 72—72v In dedicatione ecclesiae.
- k. 72v—82v Część Proprium de sanctis. Podano początki śpiewów na niektóre święta, a mianowicie: vigilia et festum s. Andreae, s. Nicolai, s. Luciae, vigilia et festum s. Thomae, Thomae ep. et m., Immacolatae conceptionis BMV, Conversio s. Pauli, Purificationis s. Mariae, Inventio s. crucis, vigilia et festum s. Joannis Baptistae, vigilia et festum s. Petri et Pauli, Visitatio s. Mariae, vigilia et festum s. Laurentii, vigilia et festum Assumptionis s. Mariae, Octava s. Laurentii, s. Michaelis Archangeli.
- k. 83—96v Commune sanctorum. Przy każdym commune wybór poszczególnych części.
- k. 96v—100 Msza za zmarłych.
- k. 100v Nie zapisana.
- k. 101r—v Registrum totius libri — podano strony Introitów, Graduałów i Ofertoriów (nie wszystkich, bo trzy karty po k. 101 zostały wyrwane).
- k. 102 Rozpoczyna się druga część księgi — podano początki antyfon brewiarzowych w laudesach i matutinum. Rozpoczyna się świętem Przemienienia Pańskiego od pierwszych słów antyfony: Assumpsit Jesus; karta ta znalazła się tu przypadkowo (inny charakter pisma); święto Przemienienia Pańskiego jest napisane drugi raz na k. 240—242v.
- k. 103—187v Proprium de tempore — od 1 Niedz. Adwentu do 23 po Zesłaniu Ducha św. — teksty częściowo różnią się od tekstów potrydenckich (w laudesach tylko dwie antyfony są wspólne). Wigilia i święto Bożego Narodzenia k. 112v, Niedz. Męki Pańskiej k. 147, Triduum sacrum k. 152, święto Najświętszej Trójcy k. 171.
- k. 187v—191 In dedicatione ecclesiae.
- k. 191—268 Proprium de sanctis.
- k. 191—200v S. Andreae, s. Nicolai, s. Luciae, s. Thomae, s. Fabiani et Sebastiani (całe oficjum).
- k. 200v—210 S. Agnetis v., s. Vincentii, In conversione s. Pauli, In purificatione Beatissimae.
- k. 210—218 S. Agatae v., s. Dorotae v., Cathedrae s. Petri, s. Gregorii, In annuntiatione s. Mariae.
- k. 218—221 De sanctis tempore Paschali: Tiburtii et Valeriani k. 218, De uno martyre k. 219v, De confessore k. 220, De virgine, De electa k. 220v.
- k. 221—231 S. Adalberti, Inventio s. crucis, s. Stanisłai, s. Joannis Baptistae.

- k. 231—240 Joannis et Pauli, In natali s. Petri et Pauli, In commemoratione s. Pauli, s. Mariae Magdalenae, In festo visitationis BMV.
- k. 240v—252v Transfiguratio Domini, s. Laurentii, Assumptio Immaculatae, s. Bartholomei, s. Augustini.
- k. 252v—263 Nativitatis BMV, In exaltatione s. crucis, s. Matthaei, s. Venceslai, s. Stanislai, s. Michaelis Archangeli, s. Angeli Custodi (dopisano innym charakterem całe oficjum).
- k. 263—266 Nie spotykane w innych księgach oficjum Gratiarum actionis pro victoria Chocimiensi⁵¹.
- k. 266—272 S. Martini pont., s. Bricci, s. Elisabeth, s. Ceciliae, s. Clementis.
- k. 272—279 Commune sanctorum: De apostolis k. 272, De evangelistis k. 274v, De martyribus k. 276v, De martyre k. 279 — to nie skończone. Na pewno były jeszcze inne commune, ale więcej kart dziś nie ma.

WiSem b. sygn.: Graduale et Antiphonale speciale sprzed 1580 r.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), gruby pergamin, kart 64 o wym. 40×29. Pismo bardzo staranne i czytelne. Karty 1v oraz 62—64v są napisane innym, późniejszym pismem.

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było, księga została sfoliowana ołówkiem w prawym dolnym narożniku (co dziesiąta karta).

Iluminacje. Karta 2r—v ma bogatą ornamentację marginalną o charakterze roślinnym. Na złotym tle kwiaty i owoce w kolorach żółtym, zielonym, niebieskim, czerwonym i brązowym. Pod napisem dedykacyjnym postacie dwóch aniołów w kolorowych szatach podtrzymujące jakiś herb. Na k. 2v inicjał C (7,8×7,8) przedstawiający Michała Archanioła depczącego szatana (wielkie bogactwo kolorów). W całej księdze bardzo pięknie malowano litery rozpoczynające śpiewy. Przeważa w nich kolor czerwony, niebieski i brązowy (są jednak niewielkich rozmiarów). Niektóre inicjały nie zostały wykończone, np. na k. 33.

Nuty. Pisane na 4 liniach w 8 wierszach na stronie, notacja gotycka.

Stan zachowania. Księga zachowana raczej dobrze, choć znajdujemy zawilgocenie, żółknie i pomarszczone karty, np. k. 8—17.

Oprawa. Graduał oprawiono w tekturę oklejoną czarną skórą. Skóra mocno zniszczona, zwłaszcza na grzbiecie. Widać ślady po metalowych okuciach i klamrach.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera śpiewy oficjum brewiarzowego i formularza mszalnego o św. Michale Archaniele — k. 2v—15v, formularze mszalne na święta Matki Bożej k. 15v—38v, część psalterza k. 38v—61v, formularze mszalne na Wniebowstąpienie Pańskie i Zesłanie Ducha Św. k. 61v—64v.

III. Kryteria

Miejsce. Księga powstała w skryptorium francuskim. Została napisana przez księdza Mikołaja Cabaille, jednego z sześciu kapelanów zwyczajnych kościoła św. Eustachego w Paryżu (tak należy przypuszczać, choć w napisie dedykacyjnym na karcie tytułowej tego nie zaznaczono). Jan Labbe, Jakub Molloret i Sylwester de ville Maistres ofiarowali tę księgę w r. 1580 konfraterni św. Michała. W jaki sposób kodeks dostał się do Włocławka, trudno powiedzieć. Na karcie 1 jest napis: Ex libris R.D. Laurentii Broszewski.

⁵¹ O tym oficjum por. B. Gładysz: *Officium in gratiarum actione pro victoria Chocimiensi* — w historycznym rozwoju przedstawione z uwzględnieniem dwóch nie znanych druków liturgicznych z XII wieku. Poznań 1928. (Pozn. Tow. Przyj. Nauk. Prace Kom. Teol. T. 1, z. 2).

Czas. Z napisu dedykacyjnego na karcie pierwszej wynika, że księgę napisano przed rokiem 1580.

IV. Bibliografia

Zaden z autorów nie wspomina o tej księdze, nie ma jej też w katalogu rękopisów sporządzonym przez ks. S. Chodyńskiego.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

- k. 1v Introitus in conceptione et nativitate BMV.
k. 2 Zawiera następujący napis:⁵² En Mil cens quatre vingt Jehan Labbe, Jaques Malloret, et Sylvestre de ville Maistres pasticiers de cette ville de Paris. Ont donne ce present livre A la confrarie de monsieur saint Michel. Escript par Nicolas cabaille pbre du nombre des six chapellains ordinaires de leglise saint Eustache, lequel en recu la sóme de vingtcinq livres tournoys per les mains des dessus nómez pasticiers et oubliers. Pour l'enluminer six livres.. Et pour le relieur qui l'a couvert sept livres dix...
- k. 2v—15v Św. Michała Archaniola: antyfony do pierwszych niesporów, kapitulium, responsorium, antyfona do Magnificat, oracja, hymn, antyfony do Nunc dimittis na całą oktawę, preces, drugie niespory, formularz mszalny łącznie z lekcją i sekwencją: Laus erumpit ex affectu, Alleluia i Tractus na różne okresy roku.
- k. 15v—20v In purificatione BMV — formularz mszalny z lekcją i sekwencją: Lux advenit veneranda.
- k. 20v—26v Zwiastowanie Pańskie — formularz mszalny z lekcją i sekwencją: Salva mater Salvatoris.
- k. 26v—28 Dwie prozy o Matce Bożej: Inviolata, integra et casta oraz Virgini Mariae laudes intonant christiani.
- k. 28—30 Feria II post Pascha — formularz mszalny z sekwencją: Agnus redemit oves.
- k. 30—33 Feria II octavae Pentecostes — formularz mszalny z sekwencją: Veni Sancte Spiritus.
- k. 33—36v In assumptione BMV — formularz mszalny z sekwencją: Laetabundus exultet fidelis chorus.
- k. 36v—38v In nativitate et conceptione BMV — formularz mszalny i sekwencja: Hac clara die turba festiva.
- k. 38v—61v Psalmy nieszporne na niedzielę i wszystkie dni tygodnia, psalmy ad completorium, Antyfony sapiencjalne, 3 antyfony o Matce Bożej. Śpiewy mszalne na Wniebowstąpienie Pańskie i Zesłanie Ducha Św.
- k. 62—64v

Rozdział III

KSIĘGI OFICJUM BREWIARZOWEGO DO WYDANIA POTRYDENCKICH KSIĄG REFORMOWANYCH

§ 1. OGÓLNE UWAGI O KSIĘGACH BREWIARZOWYCH

Modlitwa brewiarzowa pozostaje w ścisłym związku z eucharystyczną ofiarą Mszy św. — przez te same modlitwy, a często i czytania¹, przypomina

⁵² Tekst podaje w plisowni oryginalnej, z zachowaniem ówczesnej interpunkcji.

¹ Przed reformą brewiarza po Soborze Watykańskim II częściej spotykało się te same teksty w mszale i brewiarzu. Por.: *Officium divinum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Con-*

o niej w ciągu dnia, kształtując wskutek tego życie chrześcijańskie wiernych.

Brewiarz powstał z prywatnych modlitw pierwszych chrześcijan i ze wspólnych praktyk modlitewnych rozwijających się stopniowo grup zakonnych oraz kleru związanego z kościołami biskupimi². Wytworzył się stały porządek modlitewny obejmujący czytania z Pisma św., psalmy, antyfony i kantyki ze Starego i Nowego Testamentu. Na całym Zachodzie, zwłaszcza w okresie reformy liturgicznej Karola Wielkiego, upowszechnił się brewiarz benedyktyńsko-rzymski³.

Teksty modlitwy brewiarzowej czerpano z wielu różnych ksiąg: psalmy z psalterzy i antyfonarzy, hymny z tzw. hymnarium, czytania z kodeksów biblijnych lub ze specjalnych lekcjonarzy, homilie i teksty patrystyczne z homiliarzy i sermologów, modlitwy z sakramentarzy, albo z tzw. kolektarzy lub oracjonarzy, żywoty męczenników z pasjonarzy, żywoty świętych z legendarzy⁴. Ta wielość ksiąg stanowiła poważną trudność, zwłaszcza dla kleru uboższego i dla podróżujących. Próby uproszczeń obserwujemy już za czasów Karola Wielkiego, ale najstarszy manuskrypt zawierający w jednej księdze wszystkie potrzebne teksty pochodzi dopiero z r. 1099 z Monte Cassino⁵. Na przełomie XI i XII w. ten benedyktyński brewiarz staje się również brewiarzem rzymskim. W r. 1215 papież Innocenty III zatwierdził go dla urzędników kurii rzymskiej. Przyjęli go także franciszkanie, przez co bardzo szybko upowszechnił się w całym Kościele Zachodnim⁶.

Układ wewnętrzny brewiarza był następujący: na początku umieszczano kalendarz i nieraz (zwłaszcza w drukach) szczegółowe rubryki o odmawianiu oficjum w danej diecezji, następnie psalterz w układzie tygodniowym z hymnami i antyfonami czasu zwykłego (per annum), potem Litanię do Wszystkich świętych, oficjum za zmarłych, preces i sufragia o patronach (ta część była bardzo często używana do reformy Piusa X), dalej hymnarium (hymny z Proprium de tempore, Proprium de sanctis i z Commune) i dopiero oficja w Proprium de tempore, Proprium de sanctis oraz w Commune wraz z własnymi czytaniem⁷.

Podobnie jak w mszale, tak i w brewiarzu część księgi zatytułowana Proprium de sanctis wyglądała w poszczególnych ośrodkach i diecezjach w sposób różny. Diecezje (katedry), kolegiaty i klasztory, z okazji świąt lokalnych patronów, dodawały do brewiarza swe własne oficja czy modlitwy, przy tym były również różnice w układzie brewiarza diecezjalnego i monastycznego⁸.

Obok brewiarza pełnego istniały brewiarze, które nie zawierały wszystkich oficjów. Występowało np. tzw. diurnale, znane właściwie tylko z druku. Ten rodzaj brewiarza nie zawierał jutrzni⁹.

cilii Vaticani II instauratum, auctoritate Pauli pp. VI promulgatum; Liturgia horarum iuxta ritum Romanum. Editio typica. T. 1—3. Romae 1971; Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum, auctoritate Pauli pp. VI promulgatum. Editio typica. Romae 1970.

² W. Schenk: *Kult liturgiczny*, s. 73; R. Zielasko: *Officium divinum. Z dziejów modlitwy brewiarzowej*. W: Wprowadzenie do liturgii. Poznań 1967, s. 404—414; J. Grochocki: *Z dziejów Officium divinum*. RBL. R. 5: 1952, s. 53—68; M. G. Borkowska: *Kult liturgiczny*, s. 165—168.

³ W. Schenk: *Kult liturgiczny*, s. 73.

⁴ W. Semkowicz, jw. s. 177.

⁵ F. G. Cabrol: *Breviary*. W: *Catholic Encyclopedia*. Vol. 2. New York 1907, s. 768—777.

⁶ W. Schenk: *Kult liturgiczny*, s. 73.

⁷ W. Danielski: *Przedtrydenckie księgi liturgiczne w Polsce*, s. 6.

⁸ W. Schenk: *Kult liturgiczny*, s. 74; M. G. Borkowska: *Kult liturgiczny*, s. 167—168.

⁹ W. Danielski, jw.

To że na przełomie wieku XI i XII zaczęto odmawiać brewiarz z jednej księgi, nie przeszkadzało późniejszemu wytwarzaniu poszczególnych ksiąg liturgii brewiarzowej. Powstawały więc w dalszym ciągu antyfonarze, kolekta-rze, homiliarze — księgi, które były konieczne przy wspólnym śpiewaniu ofi-cjum brewiarzowego.

§ 2. KODEKSY RĘKOPIŚMIENNE

W omawianej bibliotece nie znajdujemy rękopiśmiennych psalterzy, ho-miliarzy, kolektaarzy, czy lekcjonarzy brewiarzowych¹⁰. Dysponujemy jedynie brewiarzami, antyfonarzami i jednym martyrologium. Z brewiarzy docho-wało się sześć egzemplarzy. Są pisane na pergaminie, pochodzą z dość wczesnego okresu, bo z wieku XIV i XV, zostały prawdopodobnie wykonane przez uczniów szkoły katedralnej we Włocławku lub przez wikariuszy i mansjona-rzy włocławskiej katedry¹¹. Z antyfonarzy, napisanych przed ukazaniem się antyfonarza potrydenckiego¹², dochowały się dwa (nr 4 i 8). Inne pochodzą z okresu późniejszego.

Najpierw zostaną omówione brewiarze. W charakteryzowaniu przejdziemy od wcześniejszych do późniejszych.

WiSem 120: Breviarium Vladislaviense z XIV w.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), cienki pergamin, kart 319 o rozm. 23×16,5¹³. Do karty 30 tekst pisany w jednej kolumnie, potem w dwu, w 28 wierszach na stronie. Responsoria wykonane są mniejszymi literami. Litery początkowe i przepisy rubrycystyczne pisane kolorem czerwonym. Tych ostatnich jest mało w księdze. Na kartach: 50, 98, 101v, 103v, 142—143v, 207—208, 223v, 235v—236, 243—244 — drobne uwagi na marginesach dotyczące spo-sobu odmawiania oficjum.

Foliacja. Pierwotna foliacja była znaczona na co dziesiątej stronie (kolejną cyfrą rzymską na dolnym marginesie). Dokonano foliacji ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 319.

Iluminacje. Inicjałów ozdobnych księga nie posiada.

Nuty. W księdze nie ma żadnych nut.

Stan zachowania. Księga dość mocno zniszczona, zabrudzona, z poważnymi bra-kami. Sądząc po dawnej foliacji — na początku brak pięćdziesięciu, a może i więcej kart. Wiele kart jest luźnych, prawie wszystkie są uszkodzone w prawym dolnym narożniku. Większe ubytki lub rozdarcia na kartach: 1—11, 28—29, 153, 277, 279, 298—299, 300 i 312.

Oprawa. Dębowa deska pokryta brązową skórą z wyciskiem radełkowym. Dziś skóra zniszczona, z połowy grzbietu zupełnie obdarta. Na grzbiecie widnieje sygna-tura i napis: Breviarium Vladislaviense. Wyklejek nie ma żadnych. Widać ślady po nie zachowanych klamrach i okuciach.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Brewiarz ten ma następujące części: Psalterium — k. 1—23v, Hymnarium.

¹⁰ Księgi te w polskich zbiorach są bardzo nieliczne. W. Danielski: *Przedtrydenckie księgi liturgiczne w Polsce*, s. 7.

¹¹ Tak przypuszcza ks. S. Chodyński (*Organy*, s. 51—52).

¹² Został on wydany w roku 1614/15.

¹³ Ks. Chodyński niedokładnie podaje: 24×16 (*Organy*, s. 52, punkt d).

k. 23v—34v, Proprium de tempore k. 35—199 i Proprium de sanctis k. 202—318v.
III. Kryteria

Miejsce. Trudno określić miejsce powstania — brak kolofonu i notatek na ten temat. Księga była przeznaczona dla Włocławka, bo w Litaniu do Wszystkich świętych są charakterystyczni dla diecezji włocławskiej święci (Witalis, Tyrs, Benigna i Dalmacjusz). Księgę od dawien dawna przechowywano we Włocławku (na k. 1 jest napis z r. 1727: Ex libris V. Capituli Wladislaviensis).

Czas. Analiza pisma pozwala sądzić, że omawiany brewiarz jest wcześniejszy niż inne. Wyraźnych zapisek o czasie powstania brak. O długim używaniu świadczą późniejsze notatki na marginesach, których jest dość dużo.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 105, nr 120; S. Chodyński: Organy, s. 52, punkt d.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

Księga rozpoczyna się słowami: in coelo omnia quaecumque voluit fecit, które pochodzą z ostatniego psalmu niedzielnych nieszpórów (psalm 113).

- k. 1 Na górnym marginesie napis: Ex libris Venerabilis Capituli Wladislaviensis, pisany tym samym charakterem co w brewiarzu nr 9, gdzie dodano jeszcze datę: 1727. Na dolnym marginesie późniejszym pismem napisano: Breviarum Wladislaviense. Karta ta zawiera końcową część psalmu 113 oraz hymn niedzielny: Lucis creator optime.
- k. 1v—18v Psalterz.
- k. 19—20 Litania do Wszystkich świętych. Wśród aniołów wymieniony jest Uriel.
- k. 20v—23v Oficjum za zmarłych.
- k. 23v—34v Hymny Proprium de tempore, Proprium de sanctis i Commune, Proprium de tempore rozpoczyna się od 1 Niedz. Adwentu. Święto Bożego Narodzenia — k. 49v, święto Objawienia Pańskiego k. 62, 1 Niedz. Wielkiego Postu k. 80v, Niedz. Palmowa k. 107, Triduum sacrum k. 112, Wniebowstąpienie Pańskie k. 141v, Boże Ciało k. 153, Homilie na poszczególne Niedz. po Zesłaniu Ducha Św. k. 184v—199.
- k. 199—202 In dedicatione ecclesiae.
- k. 202—318v Proprium de sanctis zaczyna się od wigilii św. Andrzeja. Conceptio BMV — k. 208, Floriani m. k. 245, s. Stanisłai k. 245v, s. Vitalis (tylko oracja) k. 243, s. Sigismundi regis¹⁴ k. 244 (na marginesie dopisano nową orację, choć jedna już była), Assumptio BMV k. 289, Translatio s. Stanisłai k. 309v, s. Hedvigis k. 318 (oficjum nie skończone).

Księga kończy się słowami: tanto amplius augmentatur iuxta.

WiSem 12: Breviarium z XIV w.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), cienki pergamin, kart 372 (+4 zabezpieczające) o rozm. 36,5×24,5¹⁵. Pismo bardzo wyraźne, w dwóch kolumnach po 32 wiersze na stronie. Od k. 1—27 atrament nieco

¹⁴ O kulcie św. Zygmunta pisał ks. Andrzej Rojewski: *Kult liturgiczny św. Zygmunta w Polsce w okresie przedtrydenckim w świetle polskich ksiąg liturgicznych*. Lublin 1965 (maszynopis pracy licencjackiej w Arch. Wydz. Teol. KUL).

¹⁵ Ks. Chodyński podaje niedokładnie: 37×27 (Organy, s. 52, punkt b).

innego koloru. Objasnienia rubrycystyczne występują dość często, pisane są kolorem czerwonym. Responsoria pisano mniejszymi literami. Na k. 6v—7, 10v, 12v, 71, 122v, 125, 142, 145, 276 i 306 późniejsze dopiski z liturgicznymi tekstami, umieszczane na marginesach. Między k. 203 i 204 wszyto małą pergaminową kartkę, na której z jednej strony napisano capitulum z seksty, a z drugiej z nony na 1 Niedz. po uroczystości Trójcy Św. — pismo późniejsze. Podobne kartki mają prawie wszystkie niedziele po Zesłaniu Ducha Św. (pismo wszędzie to samo).

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było; księgę popoliowano ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 372.

Iluminacje. Jest 11 małych i skromnych inicjałów, rysowanych kolorowym atramentem, m.in. na k. 1, 15v, 21v, 27, 32v, 40, 58v, 60 i 297.

Nuty. Księga nie posiada nut.

Stan zachowania. Brewiarz zachowany dość dobrze, choć są braki. Brak kalendarza i kilku kart na początku i na końcu księgi. Po k. 328 ślady wycięcia 10 kart. Brak karty po dzisiejszej k. 6; ubytki w marginesach i rozdarcia na dzisiejszej k. 1, 4, 7, 33, 37—49, 54 (tu udarto również część tekstu), 56—57, 109, 142—143, 145, 169, 181, 197—203, 306, 345.

Oprawa. Na nowo oprawiono księgę w r. 1896, co zaznaczył ks. S. Chodyński w górnej części drugiej karty zabezpieczającej. Oprawę stanowi dyktą oklejona brązową skórą z wyciskiem radełkowym na pierwszej okładce. Pierwsza okładka jest oderwana od całości.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Brewiarz zawiera: Psalterium — k. 2—58v, Hymnarium k. 58v—69, Proprium de tempore k. 69—236v, Proprium de sanctis k. 236v—332v i Commune sanctorum k. 352v—372v.

III. Kryteria

Miejsce. Trudno określić miejsce pochodzenia — brak kolofonu, pierwotnej oprawy i zapisek marginalnych na ten temat. Księgę od dawna przechowywano we Włocławku. Na pierwszej karcie u góry napisano: Ex libris Venerabilis Capituli Wladislaviensis. Sądząc po charakterze pisma można twierdzić, że napis ten pochodzi, tak jak inne jemu podobne, z r. 1727.

Czas. Analiza pisma wskazuje, że księga pochodzi z w. XIV. Księga zawiera oficjum Visitationis s. Mariae, które wprowadzono w 1378 roku¹⁶, a zatem czas powstania należy przesunąć na ostatnie lata XIV w. Innych danych zewnętrznych brak. Brewiarza używano długo — świadczą o tym wszywane przy późniejszym oprawianiu karteczki, dopisywanie na marginesach nowych lub uzupełnianie starych tekstów liturgicznych.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 78, nr 12; S. Chodyński: Organy, s. 52, punkt b.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

Księga rozpoczyna się od słowa rubryki: Invitatorium z następującymi po nim: Adoremus Dominum qui fecit nos.

k. 1—56	Psalterium.
k. 56—58v	Oficjum za zmarłych.
k. 58v—69	Hymnarium (o św. Stanisławie bpie k. 67v, o św. Jadwidze k. 65v, św. Wojciech nie ma specjalnego hymnu).
k. 69—233v	Proprium de tempore zaczyna się od 1 Niedz. Adwentu; obok rubryk odnoszących się do brewiarza są również rubryki odnoszące

¹⁶ Por. *Chronologia polska*. Praca zbior. pod red. B. Włodarskiego. Warszawa 1957, s. 247.

się do mszału (podaje się początek Introitów poszczególnych niedziel, rodzaj Prefacji, czyni się wzmiankę o występowaniu Credo). Boże Narodzenie — k. 87v, Objawienie Pańskie k. 106v, 1 Niedz. Wielkiego Postu k. 125, Niedz. Męki Pańskiej k. 112, Triduum sacrum k. 152—161, Niedz. Zmartwychwstania ze swą oktawą k. 161—173 (jest wzmianka o rezurekcji: kaptani okadzają Boży grób, kropią go wodą święconą, w procesji niosą krzyż śpiewając: Cum rex gloriae, po przejściu do ołtarza intonują: Surrexit Dominus de sepulcro), druga i następne niedziele po Wielkanocy k. 173v—182v, Wniebowstąpienie Pańskie k. 182v, święto Najświętszej Trójcy k. 194, niedziele po Zesłaniu Ducha Św. k. 204—233.

k. 233—236v

In dedicatione ecclesiae.

k. 236v—352v

Proprium sanctorum rozpoczyna się od wigilii św. Andrzeja. S. Adalberti — k. 277v, s. Floriani (sama oracja) k. 283, Visitatio s. Mariae k. 297, Translatio s. Augustini k. 333v. W brewiarzu brak oktawy św. Wojciecha, święta św. Tyrsa, Benigny i Dalmacjusza. Witalis ma tylko orację. W listopadzie występują święta s. Ethmundi, Othmari, Elizabeth.

k. 352v—372v

Commune sanctorum.

Księga kończy się słowami: nolite me considerare, quod fusca sum, quia decoloravit me sol, które pochodzą z nie skończonego sobotniego oficjum o Matce Bożej.

WiSem 13: Breviarium Vladislaviense z przełomu XIV i XV w.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), cienki pergamin, kart 160 o rozm. 31,8×22,5¹⁷. Na niektórych kartach atrament dość mocno wypłowił, np. na k. 14—15, 40—41, 44—45v, 48—49v, 55v, 56v, 58, 111—115. Tekst pisany jest w dwu kolumnach po 28 wierszy na stronie. Na k. 50b — późniejsze uzupełnienie kursywą, po k. 58 jest 58b, na której napisano lekcje na święto Niepokalanego Poczęcia NMP. Karty 161v—162 oraz 184r—v pisane są innym charakterem.

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było, księgę sfoliowano ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 158.

Iluminacje. Inicjałów ozdobnych brak. Czasem spotyka się miejsca zostawione na ich narysowanie, np. na k. 46v, 165v.

Nuty. W księdze nie ma nut.

Stan zachowania. Brewiarz mocno zniszczony. Wszystkie karty w dolnej części prawego marginesu są zniszczone przez wilgoć i korniki, jednak tekst nie został prawie nigdzie naruszony. Większość kart ma na sobie ślady dawnej pleśni. Brak karty tytułowej i wielu kart z początku i końca księgi. Karta 71 jest bardzo **mocno uszkodzona** — tekst w części zniszczony.

Oprawa. Na nowo oprawiono księgę 8 lutego 1896 r., co zaznaczył ks. Chodyński na karcie zabezpieczającej. Oprawę stanowi zwykła dykta z kawałkiem skóry na grzbiecie.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Brewiarz zawiera część Proprium de tempore — k. 1—31 (są duże braki), zaczyna się od trzeciej niedzieli września, oraz część Proprium de sanctis — k. 45v—185 (od św. Andrzeja do św. Franciszka).

III. Kryteria

¹⁷ Ks. Chodyński niedkładnie podaje: 32×22 (*Organy*, s. 52).

Miejsce. Trudno powiedzieć gdzie księgę wykonano — brak kolofonu i zapisek marginalnych na ten temat. Pewnym jest, że pisano ją dla diecezji wrocławskiej — na k. 45 jest rubryka: *Incipit Proprium de sanctis per circulum anni iuxta consuetudinem ecclesiae Wladislaviensis*, a na k. 37 czytamy: *secundum modum ecclesiae Wladislaviensis agitur commemoratio de Domina omni sabbato IX lectionum, nisi festum novem lectionum ulla aliqua octava impediverit*.

Czas. Analiza pisma pozwala twierdzić, że księga pochodzi z tego samego okresu co brewiarz nr 12, tzn. z przełomu w. XIV i XV (może trochę późniejsza). Używano jej w katedrze długo, o czym świadczą późniejsze zapiski marginalne dotyczące sposobu odmawiania poszczególnych oficjów.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 78, nr 13; S. Chodyński: *Organy*, s. 52.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

Księga rozpoczyna się tekstami trzeciej niedzieli września (Dominica Tobiae), dokładnie lekcją piątą z drugiego nokturnu.

- k. 1—13 Niedziele: Tobiae, Judith, Ester prima et secunda, tertia Machabeorum, prima et secunda Ezechielis, Tertia Danielis, Quarta ex libris duodecim prophetarum, Dominica vacans.
- k. 13—31 Homilie, kapitula, antyfony de Benedictus i Magnificat w okresie letnim — od niedzieli Trójcy św. do Adwentu.
- k. 31—37 In dedicatione ecclesiae (są też lekcje w czasie oktawy dedykacji).
- k. 37—39 Oficjum o Matce Bożej po oktawie Objawienia Pańskiego do święta Oczyszczenia.
- k. 39—45v Oficjum o Matce Bożej po oktawie Najświętszej Trójcy aż do Adwentu (duży wybór homilii).
- k. 45v—100 Proprium de sanctis (od wigilii św. Andrzeja do święta św. Wincentego).
- k. 100—104 Commune sanctorum tempore paschali. Officium de martyribus — k. 100, De confessore k. 102, De virgine k. 103, De vidua k. 103v.
- k. 104—185v Dalszy ciąg Proprium de sanctis rozpoczyna się świętem Tiburtii et Valeriani. Na k. 104 jest wzmianka, że w święto św. Wojciecha wszystko odbywa się tak samo, jak w dzień jego Translacji: Witalis, Tyrs, Benigna i Dalmacjusz mają tylko własne oracje. Na k. 108v jest następująca rubryka: *Stanislaei episcopi et martyris. Ad primas vesperas totum fiat ut in translatione eius cum hymnis, si ante ascensionem: Vita sanctorum, si post: Gaude Mater Polonia*.

Księga kończy się słowami piątej lekcji o św. Franciszku — ostatnie wyrazy: *compassionis impleteretur. Nam ad promissae*.

WiSem 9: Breviarium z XIV w. Pars hiemalis.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), cienki pergamin, kart 182 o rozm. 45,5×31,3¹⁸. Pismo czytelne, atrament zachowany bardzo dobrze. Tekst w dwu kolumnach po 41 wierszy na stronie. Litery początkowe pisano kolorem czerwonym i niebieskim. Przepisów rubrycystycznych jest mało. Czasem na marginesach bardzo małymi literami pisano jakieś teksty lub uwagi liturgiczne, np. na k. 136v kursywą dopisano orację na kompletę z Bożego Ciała, na marginesie k. 155v orację: *Da quaesumus omnipotens Deus; podobnie 3 różne oracje na k. 163 (na Translację św. Wacława, na święto św. Cyryla i Metodego*

¹⁸ Ks. Chodyński niedokładnie podaje: 46×31 (*Organy*, s. 51).

i 40 tys. dziewic) i na k. 165 (o św. Longinie, św. Józefie Oblubieńcu NMP, na komplecie o NMP w uroczystość Zwiastowania). Na k. 166v dopisano modlitwę o św. Wincentym.

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było, księgę sfoliowano ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 182.

Iluminacje. Księga ma pięć inicjałów.

k. 25v inicjał P — litera z przedłużającym się wzdłuż tekstu trzonkiem. Na lewym marginesie piękna ornamentacja z liści w kolorach zielonym, niebieskim i brązowym, miejscami złożona.

k. 104 inicjał V (7,2×7,8) — litera w stylu podobna do poprzedniej, ornamentacja roślinna na górnym i dolnym marginesie.

k. 127v inicjał V (10×10) — cała litera na złotym tle, w środku na tle niebieskim złoty orzeł piastowski (dość mocno zniszczony), na marginesie ornamentacja roślinna.

k. 132v inicjał G (10,5×10) — tło złote, na marginesie ornamentacja podobna jak na k. 127v.

k. 136v inicjał S — rysowany piórem na czerwonym tle, zdobionym gałązkami i listkami.

Na k. 56, 98 i 103v — inicjały nie wykończone.

Nuty. Poza nutami do psalmu 94 pisanyymi w notacji gotyckiej (k. 1) brewiarz nie posiada żadnych nut.

Stan zachowania. Księga zachowana dość dobrze, choć są poważne braki: psalterza, wielu kart w Proprium de sanctis, karty po k. 8. Szczególnie zniszczone (sczerńnięte i podziurawione) są karty 1 i 2. Karty 1 do 9 mają zniszczone narożniki (k. 5—8 w znacznej części zostały obcięte, tekst jednak nie został uszkodzony).

Oprawa. Deski dębowe pokryte czarną skórą. Dziś skóra bardzo zniszczona, spękana — na grzbiecie wcale jej nie ma. Nie zachowały się klamry, ani metalowe narożniki. Na papierowych wyklejkach obu desek pisany kursywą tekst łaciński. Jest on bardzo nieczytelny, karty poroździerane, zasmarowane kiedyś klejem.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Brewiarz zawiera Kalendarz, część Proprium de tempore — k. 9—136v (od 1 Niedz. Adwentu do święta Bożego Ciała), część Proprium de sanctis k. 137—166v (od wigilii św. Andrzeja do św. Ambrożego). Commune sanctorum k. 169—181v. W oficjach podaje się invitorium, czytania, antyfony, kapitula i oracje.

III. Kryteria

Miejsce. Księga jest z tego samego skryptorium, co mszał nr 14 (ten sam charakter pisma, te same rozmiary kart). Powstałaby więc w skryptorium śląskim. Używano jej w katedrze wrocławskiej. Świadczą o tym notatki w kalendarzu pod datą 21 marca (s. Benedicti abb.) i 6 grudnia (s. Nicolai) — wymienia się kościół wrocławski. Od dawien dawna rękopis należał do biblioteki kapitulnej — wskazuje na to napis na k. 3: Ex libris V. Capituli Wladislaviensis 1727.

Czas. Analiza pisma pozwala twierdzić, że księga pochodzi sprzed XV wieku. Poza tym w kalendarzu pod datą 15 lipca napisano późniejszym piśmem wzmiankę o zwycięstwie pod Grunwaldem w roku 1410, co jest pewnym dowodem wcześniejszego pochodzenia księgi. Brewiarz używany był długo — wskazują na to później dopisywane teksty liturgiczne.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 76, nr 9; S. Chodyński: Organy, s. 51—52; B. Włodarski: Chronologia polska, Warszawa 1957, s. 169—175. Autor zestawia kalendarz tego brewiarza z kalendarzem brewiarza z 1502 r.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

- k. 1 Na samej górze cztery krótkie wiersze pisane kursywą (bardzo trudno czytelne), potem trzywierszowy napis dużymi literami gotyckimi, którego początek został zniszczony przez korniki. Następnie psalm 94 wraz z nutami. Pod psalmem ołówkiem napisano: *Breviarium Wladislaviense*.
- k. 1v—2 Na k. 1v napis: *Orationes maiores*, potem na obydwu stronach szereg różnych modlitw pisanych kursywą.
- k. 2v Nie zapisana.
- k. 3—8v Kalendarz (jest kompletny). Przy nazwie każdego z miesięcy napisano coś o cechującym go święcie, np. przy *Februarius*: *Te decorat Februe purgatio Virginis almae*; przy *Augustus*: *Transit in Augusto de terris regia Virgo*. Czasem pisano nawet jakąś uwagę przy poszczególnych dniach, np. przy 15 lipca dopisano późniejszym pismem: *Ecce Poloni astant, ruit magister ab illis* — mowa o zwycięstwie pod Grunwaldem w 1410 r.; przy 6 listopada: *luce Leonardi decessit lux Kasimiri*. Na k. 3 na dole, tym samym charakterem co w innych księgach, napisano: *Ex libris Venerabilis Capituli Wladislaviensis 1727*.
- k. 9—136v *Proprium de tempore* (rozpoczyna się od drugiej lekcji pierwszego nokturnu z 1 Niedz. Adwentu — k. 1 wydarta). Na każdą niedzielę podawane są czytania *responsoria* i kapituła. Niedziele Adwentu występują wraz ze swymi tygodniami. Boże Narodzenie — k. 25v, Objawienie Pańskie k. 41v, Niedziela Palmowa k. 94v, *Triduum Sacrum* k. 98—104, *Wniebowstąpienie Pańskie* k. 123, święto Najświętszej Trójcy k. 132v.
- k. 137—166v *Proprium de sanctis* (rozpoczyna się od wigilii św. Andrzeja, kończy na święcie Zwiastowania NMP).
- k. 166v—168v *De sanctis tempore paschali*.
- k. 169—181v *Commune sanctorum*. *De Apostolis* — k. 169, *De martyribus* k. 171, *De simplici confessore* k. 175, *De pontifice et martyre* k. 176, *De pluribus confessoribus* k. 176v, *De virgine* k. 177, *De viduis* k. 180v.
- k. 182r—v Czytania o Matce Bożej (pisane są kursywą — pismo późniejsze).

WiSem 121: Breviarium z przelomu XIV i XV w.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), cienki pergamin, kart 319 (+2 ochronne) o rozm. 24×16,5. Pismo wielu rąk. Do k. 80v tekst jest pisany w jednej kolumnie, potem w dwu, po 37 wierszy na stronie. Miejscami pisano niestarannie i dlatego tekst nie zawsze jest czytelny. Atrament zachowany raczej dobrze, choć w pewnych partiach nieco wypłowiał, np. na k. 1—35v. Rubryki pisano czarnym atramentem. Na bardzo wielu kartach spotykamy późniejsze dopiski zawierające teksty czy wyjaśnienia liturgiczne, np. na k. 11, 13—15, 42v, 60, 64—65, 77—79v, 80—81, 96, 108—114, 122, 137, 142—143v, 147v, 152—153, 168—169, 182—184, 194, 198—207 (tu bardzo obszerne dopiski — całe marginesy) 222, 225v—227, 232v—238, 248v—270, 294—301.

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było; księgę sfoliowano ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 319.

Iluminacje. Brak ozdobnych inicjałów; jeśli są, to małe, nieefektywne. Spotyka się miejsca na rysowanie inicjałów.

Nuty. W księdze nie ma nut.

Stan zachowania. Prawie wszystkie karty są ściemniałe i zabrudzone (zwłaszcza k. 1—80), niektóre pomarszczone od wilgoci. Brak karty tytułowej i pierwszej k. kalendarza.

Oprawa. Na nowo oprawiono księgę w r. 1896 (notatka ks. Chodyńskiego na pierwszej karcie). Oprawę stanowi dykta pokryta skórą z wyciskiem radełkowym (na pierwszej okładce — krzyż, na drugiej — kielich).

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera następujące części: Psalterium — k. 1—80, Proprium de tempore k. 81—199, Proprium de sanctis k. 207—304 oraz Commune sanctorum k. 304—318v.

III. Kryteria

Miejsce. Trudno określić miejsce pochodzenia, gdyż brak kolofonu i zapisek marginalnych na ten temat. Księga ta nie była przeznaczona dla diecezji włocławskiej¹⁹ (brak świąt charakterystycznych dla prowincji gnieźnieńskiej — św. Wojciecha, Stanisława, Floriana; brak też św. Benigny, Tyrsa i Dalmacjusza).

Czas. Analiza pisma wskazuje, że brewiarz, tak jak poprzednie, pochodzi z przełomu wieku XIV i XV. Specjalnych notatek o czasie pochodzenia brak. W zbiorach Kapituły Włocławskiej był od dawna — notatka własnościowa z 1727 r.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 105, nr 121; S. Chodyński: Organy, s. 53, punkt e.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

- k. 1 Na górnym marginesie napisano: Ex libris V. Capituli Wladislawiensis.
- k. 1—5v Kalendarz (brak stycznia i lutego — wydarta karta). W kalendarzu jest św. Witalis, brak Translacji św. Stanisława, brak św. Benigny, Tyrsa i Dalmacjusza. Pod datą 19 marca dopisano później kursywą: Alexandri ep. commemoratio, pod 17 marca: Gertrudis commemoratio, pod 23 czerwca — Paulini. Na dzień 28 czerwca: Leonis pp. (solemne), na 1 lipca: octava s. Joannis Baptistae, na 9 lipca: octava visitationis Mariae, na 17 lipca: Alexii cf., na 24 lipca: Christinae v. i na 27 lipca: Septem dormientium. Pod datą 7 października dodano: Brigittae (duplex) — święto to występuje w kalendarzu krzyżackim również pod 7 października²⁰; pod 15 października dopisano: Hedvigis (duplex), pod 29 października: Narcisci ep. Dopisane kursywą officium de s. Margareta.
- k. 6r—v Psalterium.
- k. 7—80v Proprium de tempore (rozpoczyna się od 1 Niedz. Adwentu). Boże Narodzenie — k. 92v, 1 Niedz. W. Postu k. 115, Niedz. Palmowa k. 131v, wigilia Wniebowstąpienia k. 152, święto Najświętszej Trójcy k. 159, Niedziele po Zesłaniu Ducha Św. od 1—8 k. 170v—175v, pierwsza i następne niedziele sierpnia wraz ze swymi tygodniami k. 175v—179v, niedziele września k. 179v—184v, niedziele października k. 184v—188v, niedziele listopada k. 188v—191, homilie na niedziele po Trójcy Św. k. 191—199.

¹⁹ Ks. Jerzy Kopeć twierdzi, że jest to księga krzyżacka lub dominikańska. Por. *Kult męki pańskiej w świetle przedtrydenckich liturgicznych tekstów wotywnych*. Lublin 1971 (maszynopis rozprawy doktorskiej w Arch. Wydz. Teol. KUL), s. 249, przyp. 141.

²⁰ *Chronologia polska*, s. 199.

- k. 199—205 Święto Nawiedzenia Matki Bożej z oktawą.
- k. 205—206 Litania do Wszystkich św. występują — imiona św. Wacława i Wojciecha, brak Witalisa, Tyrsa, Benigny i Dalmacjusza. Jest imię Elisabeth vid.
- k. 207—304 Proprium de sanctis. Zaczyna się od wigilii św. Andrzeja. Immaculatae conceptionis BMV — k. 211, na k. 211v dopisano kursywą orację o św. Damazym, na k. 217v s. Sebastiani (20 stycznia), Fabiani — brak, Commune sanctorum tempore paschali k. 232—233, oracja ze święta X milia militum k. 240 (dopisana na marginesie), brak uroczystości Zygmunta króla i męczennika, brak też święta św. Floriana i majowej uroczystości św. Stanisława, s. Laurentii k. 264, s. Francisci k. 285v, brak święta s. Ursulae et XI milium virginum, vigilia Omnium sanctorum k. 287v, brak październikowego święta św. Wojciecha i św. Jadwigi (15 paźdz.).
- k. 304—318v Commune sanctorum. In natali unius apostoli — k. 304v, In natali plurimorum martyrum k. 309, In natali unius confessoris et pontificis k. 311v, In nativitate Virginis k. 314v, De Domina nostra k. 317v.
- k. 318v—319v Późniejszym pismem (kursywą) napisano teksty oficjum przy wspomnieniach Matki Bożej w ciągu całego roku.

WiSem b. sygn.: Breviarium z XV w.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, pismo gotyckie (rotunda), cienki pergamin, kart 366 (+4 zabezpieczające) o rozm. 34×26,5. Pismo bardzo piękne, wyraźne. Cała księga pisana w dwóch kolumnach, po 39 wierszy na stronie. Rubryki i wstępy do psalmów pisane są czerwonym atramentem. Początki poszczególnych psalmów i modlitw znaczone są większymi literami w kolorze czerwonym lub niebieskim. W tekście zaznaczono początek każdego zdania przez czerwoną kreskę na pierwszej literze wyrazu, który je zaczyna. Responsoria i wykazy psalmów pisane są mniejszymi literami.

Foliacja. Dotychczas księga nie miała żadnej foliacji. Wszystkie karty sfoliował wyżej podpisany znacząc je ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 336.

Iluminacje. Księgę zdobią niewielkie inicjały z przepiękną ornamentacją marginalną i międzykolumnową o motywach roślinnych. Jest w niej wielkie bogactwo kolorów: zielony, czerwony, niebieski, brązowy w najróżniejszych odcieniach. Litery i ornamentacje bogato i artystycznie zdobione są złotem. Występują na kartach następujących: 13v, 16v, 17v, 18v, 19, 23, 26, 29v, 34, 38, 42v, 44, 52v, 59, 71v, 133, 144v, 153, 154v, 188v i 294.

Nuty. Księga nie posiada nut.

Stan zachowania. Brewiarz zachowany jest bardzo dobrze. Kolofonu brak, choć ostatnia karta jest prawdopodobnie rzeczywiście ostatnią. Karty 1—21 oraz 324—336 mają małe przedziurawienia po kornikach, na wszystkich kartach niewielkie ślady dawnego zawilgocenia, ale tekst nigdzie nie jest zniszczony. Najbardziej zabrudzone są karty od 1—9. Karty 1—19 częściowo oderwane od całości księgi — popękały szwy. Brak karty po k. 9 i po k. 59.

Oprawa. Księga oprawiona jest na nowo (notki o czasie oprawienia brak). Oprawę stanowią deski, obłożone czarną skórą bez żadnych ozdób. Na wyklejce pierwszej deski niemiecka pieczęć z napisem: Staats und Universitäts Bibliothek, Posen.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera Kalendarz, Psalterium — k. 10—48, Hymnarium k. 53—58, Proprium de tempore k. 60—188, Proprium de sanctis k. 188—270, Commune sanctorum k. 270—305 oraz komentarze do osiemnastu psalmów k. 306—336v.

III. Kryteria

Miejsce. Trudno określić miejsce pochodzenia księgi, gdyż brak kolofonu i notatek marginalnych na ten temat. Nie wiadomo też dla jakiej diecezji księgę pisano. Na pewno jest polska, bo zawiera święta św. Wojciecha (kwietniowe i październikowe), św. Stanisława (majowe i wrześniowe), św. Floriana i św. Wacława. Wszystkie znaczone są kolorem czerwonym; są też sufragia o tych świętych. Księga od dawien dawna należała do Biblioteki Kapituły Włocławskiej — na karcie 1 jest notatka własnościowa z 1727 roku. Można przypuszczać, że używano jej w katedrze włocławskiej. W okresie okupacji hitlerowcy wywieźli rękopis do Poznania, o czym świadczą pieczętki na wyklejce pierwszej karty oraz na k. 9, 305, 306 i 336.

Czas. Analiza zewnętrzna pisma wskazuje, że brewiarz pochodzi z wieku XV. W księdze znajdowała się karta z napisem: P. doc. dr habilitowany Kowalewicz Henryk z Poznania, Piekary 7, stwierdził, że rękopis pochodzi z XV w. 12 VI 1971 r.

IV. Bibliografia

Księgi tej nie ma w katalogu rękopisów sporządzonym przez ks. Stanisława Chodyńskiego.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

- k. 1 Nie zapisana (dawna karta zabezpieczająca); w środkowej części napis: Ex libris V. Capituli Wladislaviensis 1727, a obok okrągła pieczęć niemiecka o znanej już treści.
- k. 2—7v Kalendarz (jest kompletny). Posiada niezwykle dużo świąt pisanych kolorem czerwonym (aż 63). Św. Jerzy i św. Wojciech występują w jednym dniu — kolor czerwony. Brak św. Witalisa, Tyrsa, Benigny i Dalmacjusza. Św. Florian i św. Stanisław — kolor czerwony. Translacja św. Stanisława (27 IX) i św. Wacława (28 IX) — kolor czerwony, św. Wojciecha — kolor czarny
- k. 8 Nie zapisana.
- k. 9 Zawiera pisany mniejszymi literami wstęp do psalterza. Autor tłumaczy nazwę Psalterium, mówi o znaczeniu psalmów w modlitwie Kościoła, o podziale psalmów itp.
- k. 10—48 Psalterium — pierwszej karty brak, zaczyna się słowami: In morte qui memor sit tui, in inferno autem quis confitebitur tibi — słowa z psalmu szóstego. Potem następuje psalm 7 i inne. Interesujące, że przed każdym psalmem jest wprowadzenie; pisane czerwonym atramentem, w którym podaje się treść psalmu. K. 10—19: jutrznia, laudesy i godziny mniejsze na niedzielę; k. 19—42v: feria secunda, tertia i następne — każdy dzień zaznaczony jest inicjałem z ornamentacją. K. 42v—48: nieszpory na niedzielę i na poszczególne dni.
- k. 48v Benedictus, kantyk Benedicite, hymn Te Deum.
- k. 49r—v Litania do Wszystkich świętych — są imiona św. Stanisława, Wacława, Wojciecha i Floriana, brak Witalisa, Tyrsa, Dalmacjusza i Benigny.
- k. 50 Preces, 19 różnych modlitw.
- k. 51—52v Oficjum za zmarłych.
- k. 53—58 Hymnarium.

- k. 53v—59v Karty nie zapisane.
- k. 60—188 Proprium de tempore (zaczyna się od trzeciego nokturnu jutrzni na 1 Niedz. Adwentu). Boże Narodzenie — k. 72, pierwsza niedziela Wielkiego Postu k. 98, Triduum sacrum k. 128v, Niedziela Wielkanocna k. 133, Wniebowstąpienie Pańskie k. 144v, Boże Ciało k. 154v, Niedziele po Zesłaniu Ducha Św. k. 158—187v, k. 159 — rubryka, że są następujące sufragia: Św. Trójcy, św. Krzyża, Matki Bożej, św. Wacława, św. Wojciecha, św. Jana Chrzyciela, św. Floriana, św. Mikołaja, Michała Archanioła, Katarzyny i św. Małgorzaty.
- k. 188—270 Proprium de sanctis (zaczyna się od wigilii św. Andrzeja). Wniebowzięcie Matki Bożej — k. 239, św. Urszuli z towarzyszkami k. 260 (oracja: Deus qui digne tibi sacratis virginibus²¹).
- k. 270—291 Commune sanctorum. De apostolis — k. 270, De evangelistis k. 272v, De martyribus k. 273, De uno martyre k. 274v, De confessore et pontifice k. 276, De confessore non pontifice k. 287v, De virgine martyre k. 289, De virgine non martyre k. 290v.
- k. 291v—294v Uroczystość dedykacji kościoła.
- k. 294v—305 Oficjum o Matce Bożej w sobotę (wielki wybór homilii na poszczególne soboty roku).
- k. 305v Nie zapisana.
- k. 306—336v Komentarz do psalmów. Większymi literami pisane są kolejne wiersze psalmów, a pod tym kilkuwierszowe komentarze wykonane literami mniejszymi. Pierwszym psalmem w ten sposób komentowanym jest psalm 94, a wszystkich jest 18.

Ostatnie słowa księgi: Benedictionem supernam loco remunerationis accipit, quoniam omne munus ascendentium benedictio est.

WiSem 8: Antiphonale z początku XVI w.²²

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), gruby pergamin, kart 32 o rozm. 59×38²³. Pismo bardzo staranne, czytelne. Początek każdego śpiewu zaznaczony dużą literą pisaną kolorowo. Na marginesach spotyka się późniejsze napisy, wskazujące strony niektórych śpiewów.

Foliacja. Pierwotna foliacja zaczyna się dziś liczbą 137, a kończy cyfrą 200. Znaczono ją czerwonym atramentem w prawym górnym narożniku (cyfry arabskie). Wszystkie karty oznaczono ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 32.

Iluminacje. W części księgi zachowanej do dziś iluminacji brak.

Nuty. Pisane na pięciu liniach w 11 wierszach na stronie, notacja gotycka.

Stan zachowania. Księga bardzo mocno zniszczona, 32 karty do dziś dochowane są częścią wielkiej księgi. Można o tym wnioskować z indeksu umieszczonego na końcu rękopisu, gdzie wskazując karty podaje się m.in. liczbę 385. Na początku brak karty tytułowej i 137 kart — sądząc z foliacji atramentem. Wszystkie karty w dolnej części, zwłaszcza w prawym dolnym narożniku, są ciemne, zbutwiałe.

²¹ To by wskazywało, że księga ta pochodzi ze skryptorium diecezjalnego. Por. M. G. Borkowska, jw. s. 158.

²² Tak podaje ks. S. Chodyński (*Organy*, s. 58, punkt a) oraz A. Sutkowski, jw. s. 68. W *Bibliotece* Chodyński podał: w. XVII; chyba błąd drukarski, bo w *Dawne księgi chórowe* też jest w. XVI.

²³ Ks. Chodyński podaje niedokładnie 59×38,5 (*Organy*, s. 58, punkt a).

Na k. 13v i 14 dość duże plamy z czerwonego atramentu — litery słabo czytelne. Brak wielu kart na końcu księgi.

Oprawa. Dębowe deski oklejone białym pergaminem z wyciskiem radełkowym, zabezpieczone okuciami z blachy miedzianej. Znaki po nie istniejących dziś klamrach; pergamin bardzo zniszczony, na grzbiecie zupełnie obdarty. Przednia deska oderwana od całości, na wewnętrznej stronie wyklejka ze zniszczonym, nieczytelnym drukiem. Na wewnętrznej stronie tylnej deski przyklejono papierową kartę z indeksem rzeczy. Nie jest on kompletny, wymienia tylko śpiewy, 8 świąt, mianowicie: Znalezienie i Wywyższenia Krzyża św., Przemienienia Pańskiego i 5-ciu świąt Matki Bożej.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera invitoria, antyfony i responsoria na niektóre tylko święta (od św. Agaty do św. Klemensa) oraz całe Commune sanctorum²⁴.

III. Kryteria

Miejsce. Zewnętrznych świadectw brak — nie ma kolofonu i marginalnych zapisek. Notacja gotycka wskazuje, że antyfonarz pochodzi ze skrytorium diecezjalnego. Zbyt mała liczba zachowanych kart utrudnia wyprowadzenie wniosków na podstawie analizy zewnętrznej.

Czas. Charakterystyka pisma pozwala twierdzić, że księga pochodzi z początku wieku XVI lub końca poprzedniego. Zewnętrznych świadectw o czasie powstania brak. Księgę używano długo, o czym mówią zniszczenia i późniejsze odnośniki na marginesach.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 76; S. Chodyński: Organy, s. 58, punkt a; Tegoż: Dawne księgi chórowe. R. 3: 1898, s. 17—18; M. Morawski, jw. s. 243; A. Sutkowski, jw. s. 68.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

Księga zaczyna się słowami: beata Agatha in medio carceris expansis manibus, które pochodzą z oficjum o św. Agacie.

k. 1—3	S. Agathae, Anuntiatio BMV, s. Jacobi et Filippi (część oficjum).
k. 3—6	Inventio s. crucis — całe oficjum.
k. 6—6v	Nativitas s. Joannis Baptistae, s. Joannis et Pauli (antyfona do Magnificat).
k. 6v—7	S. Petri et Pauli — antyfona do Magnificat.
k. 7—17	Commemoratio s. Pauli, Mariæ Magdaleneae — całe oficjum, s. Mariæ ad nives, Transfigurationis Domini — całe oficjum, s. Laurentii — część, Assumptionis BMV, Decolationis s. Joannis Baptistae — część, In nativitate BMV.
k. 17—23	Exaltationis s. crucis — całe oficjum, Michaelis Archangeli — część, Omnium sanctorum — część, s. Martini, s. Ceciliae — część, s. Clementis pp. — część.
k. 23—32	Commune sanctorum. De apostolis — k. 23, De uno martyre k. 25, De pluribus martyribus k. 26, De confessoribus k. 28v, De virginibus k. 29v, Dedicationis ecclesiae k. 31.

WiSem 4: Antiphonale z XVI w. Z daru bpa Drzewickiego. Pars hiemalis.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (scriptura missalis),

²⁴ Ks. Chodyński zaznacza, że do tej księgi była przyszyta msza de la Hale (Organy, s. 58, punkt a); dziś jej nie ma.

gruby pergamin, kart 324²⁵ o rozm. 57×38. Księga pisana przez kilka rąk, dość często rubryki liturgiczne pisane czerwonym atramentem. Czarny atrament miejscami dość mocno wypłowił, np. na k. 34, 46v—48, 54v, 76, 77v—78, 244 i do końca. Na niektórych kartach, np. na k. 76, 77v—78, 303—306 podpisano tekst na nowo. Na k. 299v napisano na marginesie po polsku: Złe to, lepsze in Supplemento folio 120²⁶. Na dole k. 13 innym charakterem dopisano dwa wiersze nut z następującym tekstem: Veniet Dominus cum potestate magna et videbit omnis caro salutare Dei. Wyrazy: Jesus, Christus, Maria po kropce pisane są czerwonym atramentem. K. 301r—v — inny charakter. Na marginesach spotykamy później pisane odsyłacze, wskazujące odpowiednie śpiewy.

Foliacja. Karty sfoliowane są cyframi rzymskimi od 17 do 321 (czarnym atramentem, na środku górnego marginesu) oraz cyframi arabskimi od 1 do 328 (czarnym atramentem w prawym górnym narożniku). Foliujący na dwóch kartach napisał liczbę 96, na k. 163 (wg foliacji ołówkiem) zamiast 164 napisał 167 (ślądów po wydarciu kart nie ma, nie ma też przerwy w foliacji pisanej cyframi rzymskimi). Księgę sfoliowano później ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 320 (regularnie co dziesiąta karta). Popelniono pomyłki: między k. 60 a 70 jest kart 11, tak samo między k. 310 a 320. Między k. 290 i 300 jest kart 12.

Illuminacje. Inicjały raczej skromne, kolorowe, ale bez figur, ozdobniejsze są na wigilie Wniebowstąpienia Pańskiego i Zesłania Ducha Św. oraz przy rozpoczęciu Proprium de sanctis. Występują na kartach: 17v inicjał J (8,3×3,5), k. 158v inicjał A (8,4×7), k. 194 inicjał V (8,8×7,9), k. 186 inicjał S (9,2×8,7), k. 202 inicjał A (8,6×7,8). Niektóre karty z inicjałami mają niewielką ornamentację marginalną. Na k. 302 zostawiono miejsce na wykończenie inicjału I.

Nuty. Pisane na czterech liniach w 7 wierszach na stronie, notacja romańska.

Stan zachowania. Rękopis zachowany nie najlepiej, zwłaszcza gdy chodzi o pismo. Wnioskując z foliacji pisanej cyframi rzymskimi, na początku brak 16 kart. Brak też karty 18, k. między k. 201 i 202 i kilku kart końcowych. Pierwsze sześć kart są luźne; 3, 4 i 5 z nich są naprawiane, a wszystkie mocno szerniały i zabrudzone. Stosunkowo często spotykamy w księdze naprawy; nieraz znaczne części kart uzupełniono papierem, np. k. 9, 15, 26, 30, 37—39, 41—44, 92, 115, 127—128, 142, 174, 176, 179, 187, 275, 288, 297 i 299. Pewne ubytki w marginesach czy narożnikach spotykamy na kartach: 8, 11, 20, 25, 104—106, 122, 135, 160, 163, 171, 173, 176, 187, 196, 200, 239, 240, 284 i 306.

Oprawa. Kodeks oprawiono w deski dębowe oklejone czarną skórą, zabezpieczone ozdobnymi okuciami żelaznymi. Zachowały się dwie żelazne klamry z rzemieniami. Na tylnej okładce naklejono napisany na papierze wykaz antyfon i wersetów na 9 świąt.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Antyfonarz zawiera śpiewy brewiarzowe — invitoria, antyfony i responsoria. Rozpoczyna się tekstami Proprium de tempore (dokładnie 3 Niedz. Adwentu) — k. 1—202, potem następuje Proprium de sanctis k. 202—288v i Commune sanctorum k. 288v—320.

III. Kryteria

Miejsce. Świadectw zewnętrznych w postaci kolofonu, zapisek na wyklejkach i marginesach — brak. Określenie klas świąt jest włocławskie, co pozwala twier-

²⁵ Ks. Chodyński raz podaje 328 (*Organy*, s. 59, nr 2), drugi raz 320 (*Biblioteka*, s. 75, nr 4).

²⁶ Notka ta świadczy, że obok tej księgi było jeszcze Supplementum, które do naszych czasów nie dochowało się.

dzić, że antyfonarz ten pisano dla diecezji włocławskiej²⁷. Ks. Chodyński, a za nim ks. Morawski i A. Sutkowski twierdzą, że księga ta pochodzi z daru bpa Drzewickiego. Przyjąwszy, że księgi przechowywano w podobnych warunkach, trzeba stwierdzić, że antyfonarz został napisany innym atramentem niż wspomniane graduale; tam pismo zachowało się bardzo dobrze, a tu mocno wypłowiało.

Czas. Świadczeń zewnętrznych, podobnie jak w pierwszym wypadku, brak. Pismo wskazuje, że księga pochodzi z w. XVI. Z analizy wewnętrznej wynika, że teksty i ryt są przedtrydenckie — widać to na przykład w Oficjum Paschy k. 162. Używano księgi długo — świadczą o tym zniszczenia, częste późniejsze naprawy, wspomniany napis na k. 299v.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 75; S. Chodyński: Organy, s. 59, nr 2; Tenże: Dawne księgi chórowe. R. 3: 1898, s. 18; M. Morawski, jw. s. 244; A. Sutkowski, jw. s. 68.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

Księga zaczyna się słowami: Dabo in Sion salutem et in Ierusalem gloriam meam.

- k. 1—202 Proprium de tempore (od 3 Niedz. Adwentu do tygodnia po Ześlaniu Ducha Św. **włącznie**). Boże Narodzenie — k. 21v, 1 Niedz. W. Postu k. 89v, Niedz. Palmowa k. 129, Niedz. Zmartwychwstania k. 158v, Ześlanie Ducha Św. k. 194.
- k. 202—288v Proprium de sanctis (podaje poszczególne formularze, bądź wskazuje gdzie można je znaleźć w Commune). Andreae ap. — k. 202, Barbarae v. k. 208, Nicolai ep. k. 208, octava s. Andreae ap. k. 214, Conceptio s. Mariae k. 214, s. Luciae k. 221, s. Thomae ap. k. 223, s. Fabiani et Sebastiani m. k. 223v, s. Agnetis v. k. 229v, suffragium de s. Fabiano k. 229, Vincentii diac. k. 235, conversio s. Pauli k. 242v, Purificatio s. Mariae k. 249, s. Agathae v. k. 255, s. Dorotheae v. k. 260v, Cathedrae s. Petri ap. k. 269, s. Mathiae ap. k. 276v, s. Gregorii pp. k. 276v, Anuntiatio Dominica k. 282v.
- k. 288v—320 Commune sanctorum. De martyribus (festum simplex vel duplex) — k. 288v, De confessoribus (festum simplex vel duplex) k. 292v, De virgine (festum simplex vel duplex) k. 293, De electa k. 294v.
- k. 296—301 Formularze następujących świętych: s. Adalberti — k. 296 (całe oficjum), s. Marci (wykaz śpiewów) k. 299v, ss. Filippi et Jacobi k. 299v, Inventionis s. crucis (całe oficjum) k. 300, Joannis ante portam Latinam (wykaz tekstów) k. 300bv, s. Stanisłai ep. (wykaz tekstów) k. 300bv.
- k. 301 Antyfona: Duo seraphim clamabant alter ad alterum — śpiewana od oktawy Epifanii do siedemdziesiątnicy i od Najświętszej Trójcy do Adwentu, pisana innym charakterem.
- k. 301v Dwa responsoria z oficjum za zmarłych.
- k. 302—320 Dalszy ciąg Commune sanctorum. De apostolis — k. 302, De evangelistis k. 309v, De martyribus k. 314, De simplicibus martyre sive pontifice k. 319; dalszych kart brak.

Ostatnie słowa księgi: Desiderium animae eius tribuisti ei Domine, in voluntate laborum eius non fraudasti.

²⁷ We Włocławku określano klasę święta terminami: solemne, duplex maius, duplex minus, 9 lectiones, 3 lectiones. Por. *Viaticum Wladislaviense z 1502 r.*; M. G. Borkowska, jw. s. 137.

WiSem 83: Martyrologium z pocz. XV w.**I. Opis zewnętrzny**

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), pismo bardzo staranne i wyraźne, cienki pergamin, kart 163 o rozm. 27×19²⁸.

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było, księgę sfoliowano ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 163 (foliacja nieregularna, najczęściej co dziesiąta karta).

Iluminacje. Księga posiada trzy ozdobne inicjały na k. 9, 113 i 116v. Litery rozpoczynające opisy męczeństwa poszczególnych świętych są pisane kolorowo i mają bardzo ładną ornamentację przedłużającą się na margines.

Nuty. W księdze nie ma nut.

Stan zachowania. Brak karty tytułowej, brak dwóch kart przedostatnich (uzupełnione papierowymi). W wielu miejscach karty szerniały lub żółknieły. Pierwsza karta do połowy obcięta. Na k. 112, 134 i 135 widoczne rozdarcia. Na kilkunastu kartach dość duże plamy.

Oprawa. Księga oprawiona w deski dębowe oklejone białym pergaminem z wyciskiem radełkowym, zabezpieczona niewielkimi mosiężnymi okuciami (dwóch z nich brak). Były również małe klamry, dziś zniszczone. Na grzbiecie znajduje się sygnatura: 83.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera kalendarz — karta 1—8, opisy męczeństwa poszczególnych świętych k. 9—113 oraz regułę św. Benedykta k. 113—163. Trafiają się noty o zmarłych dobrodziejach, a mianowicie o fundatorze Mieczysławie Starym i kilku opatach.

III. Kryteria

Miejsce. Na pierwszej karcie napisane późniejszym pismem następujące słowa: Martyrologium ordinis sancti Benedicti Cisterciensium de Landa cum Regula sancti Benedicti. Poza tą notką wzmianki o fundatorze Mieczysławie Starym pozwalają twierdzić, że księga ta należała do klasztoru cystersów w Łądzie.

Czas: Analiza pisma wskazuje, że Martyrologium pochodzi z pierwszej połowy XV w. Innych świadectw zewnętrznych odnośnie powstania brak.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 95, nr 83.

§ 3. KSIĘGI DRUKOWANE

Przed wydrukowaniem brewiarza włocławskiego duchowieństwo włocławskie korzystało z brewiarzy rękopiśmiennych własnej, a także obcych diecezji — używano nawet brewiarzy zakonu krzyżackiego²⁹. Pierwszy włocławski druk brewiarzowy ukazał się w 1502 r. w czasie rządów bpa Krzesława z Kurozwęk. Drukował go Jerzy Stöchs z Norymbergi. Niestety, w Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku nie ma ani jednego egzemplarza tego wydania. Brewiarz ten zachował się w Bibliotece Kapituły Gnieźnieńskiej³⁰ i w Bibliotece Kapituły Poznańskiej³¹.

²⁸ Ks. Chodyński niedokładnie podaje: 28×19 (*Biblioteka*, s. 95, nr 83).

²⁹ S. Chodyński: *Organy*, s. 46—47; *Statuta Synod. Wład.* s. 35.

³⁰ Są tu dwa egzemplarze: jeden z sygnaturą XVI Pl 96 (zawiera Kalendarz, Psalterz i Commune) oraz drugi z sygnaturą XVI Pl 121 (zawiera Proprium de tempore, Proprium de sanctis, Commune sanctorum i Commemoratio patronorum). Por. L. Formanowicz: *Katalog druków polskich XVI w. Biblioteki Kapituły w Gnieźnie*. Poznań 1930, s. 73, nr 410; K.

Nakład z r. 1502 był niewielki, szybko się wyczerpał i w dalszym ciągu w odmawianiu posługiwano się brewiarzami najróżnorodniejszymi³². Kapituła Włocławska poleciła na sesji sierpniowej w r. 1520, by w całej diecezji korzystano z jednakowego brewiarza. Swą ustawę ponowiła na sesji styczniowej w r. 1521³³. Postanowieniom kapituły sprzyjał biskup Łukasz Górka, który też zadecydował, by na nowo wydać brewiarz włocławski. Dnia 26 sierpnia 1540 r. kapituła zawarła umowę ze Stanisławem Bojanowskim, który zobowiązał się przygotować druk³⁴. Drukarz ten nie wywiązał się jednak ze swego zobowiązania i dlatego bp Górka zwrócił się do Hieronima Vietora, drukarza krakowskiego i zawarł z nim umowę 25 sierpnia 1541 r. Brewiarz miał być ukończony na dzień św. Michała 1542 r.³⁵. Niestety, śmierć biskupa (12 X 1542) nie pozwoliła mu oglądać swego dzieła. Vietor ukończył druk kilka miesięcy później, w czasie wakansu stolicy biskupiej w r. 1543. Kapituła zadedykowała brewiarz biskupowi Mikołajowi Dzierzgowskiemu, wybranemu na ordynariusza włocławskiego 2 lutego 1543 roku³⁶.

Nakład ten był większy niż z 1502 roku³⁷. Mimo to do naszych czasów dochowały się tylko 4 egzemplarze, z których jeden posiada Biblioteka Seminarium Duchownego we Włocławku.

WiSem. XVI w. O. 310: Breviarium Wladislaviensis Ecclesie studio et cura reverendissimi domini Luce Goreani episcopi eiusdem ecclesie nuper defuncti castigatum, eiusdemque impendio editum. Cracouie, H. Vietor, Februario 1543, 8°, kłb. 468, kłnb. 10.

Inne egzemplarze w zbiorach polskich

BJ cim 128; BN 735 (mikrofilm); Łopac P-16-0-29.

Bibliografia

Boh Br 2884/5; E XIII 338, XV 241, XXIV D. X; W 2216; S. Chodyński: *Organy*, s. 47—51; Tegoż: *Brewiarze*. EKN II 597; Tegoż: *Z dziejów diec. włocł.* T. 4: 1910, s. 16 i 81.

Opis zewnętrzny

Stan zachowania. Karta tytułowa nie jest kartą oryginalną³⁸, brak karty 84, karta 467 i 4 ostatnie są doklejone do całości³⁹.

Estreicher: *Bibliografia polska*. T. XXXII 422; T. VIII 5; H. Bohatta: *Bibliographie der Breviere 1501—1850*. Leipzig 1937, nr 2882; B. Włodarski, jw. s. 169—175 (kalendarz tego brewiarza).

³¹ Jest zszyty z brewiarzem poznańskim — sygnatura AA XVI 212.

³² S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 4: 1919, s. 16.

³³ Acta Cap. Wład. lib. 216, f. 32 et 37 — cyt. za S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* Tamże.

³⁴ Acta Cap. Wład. lib. 127, f. 36 — cyt. za S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* Tamże.

³⁵ S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 4: 1910, s. 17; Tegoż: *Organy*, s. 47—51.

³⁶ S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 4: 1910, s. 81nn.

³⁷ Wydano go w 700 egzemplarzach. Por. S. Chodyński: *Organy*, s. 47. Akta kapitułne wzmiankują, że w r. 1559 ks. Florian z Gniewkowa, który był wyznaczony do rozprowadzenia brewiarzy z r. 1543, miał ich jeszcze 150; egzekutor jego testamentu — ks. Andrzej z Niesułkowa w r. 1563 rozporządził jeszcze 139 egzemplarzami; odtąd zaczęto je sprzedawać po złotemu. Por. Acta Cap. Wład. lib. 217, f. 564; lib. 218 f. 190 et 443 — cyt. za S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 4: 1910, s. 81.

³⁸ Widać to po innej czelonce w tekście dedykacji, zamieszczonym na odwrocie karty tytułowej.

³⁹ Wszystko to wskazuje, że dochowany do dziś egzemplarz jest egzemplarzem księży Chodyńskich. Włemy, że brakowało w nim karty 84 i że karta tytułowa była odtworzona na podstawie drugiego egzemplarza, będącego w posiadaniu Kapituły Włocławskiej (S. Chodyński: *Organy*, s. 45—51); poza tym na karcie tytułowej jest pieczęć księdza Chodyńskiego. Nie wiadomo tylko, skąd wzięły się w egzemplarzu księży Chodyńskich karty 467 i 4 następne,

Oprawa. Breviarz na nowo oprawiono pod koniec XIX w. Na tekturowe oprawy naklejono skórę z dawnych okładek, mającą artystyczny wycisk radełkowy, dziś mocno zniszczony. Na frontowej stronie widoczny napis: *Breviarium Wladislaviense*, w środku wytłaczana i złożona postać Ukrzyżowanego z napisem: *Tibi honor et gratiarum actio*. Na stronie przeciwnej skóra jest bardziej zniszczona — w obwodzie zdobiona wytłaczanymi postaciami. Z podpisów wiadomo, że przedstawiają one króla Zygmunta Augusta i królową Bonę. Na oprawie ślady po dawnych klamrach.

Szczegółowy wykaz zawartości

Breviarz na karcie tytułowej ma sześć nie licbowanych kart kalendarza (kalendarz jest kompletny).

- k. 1—85 Psalterz wg poszczególnych dni tygodnia, przy czym: matutinum i laudesy niedzielne — w jutrzni w pierwszym nokturnie jest 14 psalmów, w innych po trzy, na końcu laudesów zamieszczono antyfonę o NMP: *Ave stella matutina* z oracją: *Interveniat pro nobis*, co też mówiono po innych godzinach kanonicznych oprócz czasu wielkanocnego i uroczystości Nawiedzenia NMP, gdyż wtedy była antyfona: *Regina caeli*.
- k. 11—18v Pryma, tercja, seksta i nona dostosowane do odmawiania we wszystkie dni. Pryma niedzielna ma dziewięć psalmów, symbol atanazjański i długie modlitwy. Godziny mniejsze różnią się od dzisiejszych.
- k. 19—53v Matutinum i laudesy dni powszednich.
- k. 54—62v Nieszpory niedzielne i z dni powszednich.
- k. 62v—64 Kompletta wspólna na cały rok — nie ma w niej *Confiteor*, zaczyna się od: *Converte nos Deus*, ma też inne *capitulum*: *Pacem et veritatem atque iustitiam diligite, ait Deus omnipotens*. Po: *Nunc dimittis* są dwie modlitwy pod jednym zakończeniem, potem: *Salve Regina* i własne antyfony maryjne na każdy dzień tygodnia (k. 63v—64v).
- k. 64—66v Suffragia — o św. Witalisie, o Trójcy Św. (w niedzielę) poza tym o pogodę, deszcz, za króla, w zarazie i przeciwko poganom.
- k. 66v—69 *Preces maiores et minores* oraz *Litania do Wszystkich świętych*.
- k. 69—72v Nieszpory i matutinum odmawiane w wigilie.
- k. 72v—84v Hymny na poszczególne okresy i święta. Niektóre święta, np. Boże Narodzenie, często również niedziele, mają też hymny na godziny mniejsze. Jest także hymn na pierwsze nieszpory w święta apostołów, w którym po kolejnej strofie powtarza się stosowany do każdego apostoła werset.
- k. 85—112v *Commune sanctorum* — notatka, że gdy wigilia jakiegoś święta przypadnie w niedzielę, to oficjum niedzielne ma dziewięć lekcji z wigilii i w laudesach bierze się orację z wigilii pod jednym zakończeniem z oracją niedzielą.
- k. 113—288v *Proprium de tempore*. Na k. 282v—284 — kwartalne Suche dni, na k. 284—288v dedykacja kościoła.
- k. 289—457v *Proprium de sanctis*.

skoro — jak pisze ks. Stanisław Chodyński — wtedy ich nie było. Egzemplarz należący do Kapituły Włocławskiej, w czasach ks. Chodyńskiego będący w dobrym stanie, zaginął; w omawianej bibliotece nie ma go.

- k. 458—468 *Regulae generales* — na ostatniej karcie kolofon: *Impressum Cracouie per Hieronymum Vietorem: Expensis vero Illustris et Reverendissimi olim in Christo patris et domini Domini Luce Comitis in Gorka: Dei gratia: Episcopi Wladislaiuensis Anno Domini 1543 Mense Februario.*

Ostatnie cztery karty nie liczbowane zawierają wersety i modlitwy odmawiane po poszczególnych godzinach, a także wykaz psalmów na jutrznię i benedykcje do czytań.

Obok opisanego druku brewiarza wrocławskiego, omawiana biblioteka posiada kilka innych cennych druków liturgicznych z XVI w. Zbiory te były o wiele bogatsze w okresie przedwojennym, tak jak bogatszy był cały zbiór biblioteczny. Okupant zrabował lub zniszczył 2/3 druków z XVI wieku⁴⁰. Ocalałe egzemplarze zostały opisane przez ks. Zygmunta Tyburskiego w sporządzonym przez niego katalogu bibliotecznym druków XVI-wiecznych. Ograniczymy się więc do wyliczenia i krótkiego scharakteryzowania interesujących nas pozycji.

WISem XVI. Q. 3278: *Missale Ecclesie Poznaniensis.* Cracovie, J. Haller, 23 VIII 1524, klb. 163, knlb. 41 (31 kart — prefacje, 4 karty w kanonie, 5 kart między k. 92 i 94).

Braki. Brak karty tytułowej i początku do klb. 8 wł., z k. 9 pozostał tylko fragment, wiele kart jest uszkodzonych, brak jednej (?) karty z końca kanonu.

Inne egzemplarze w zbiorach polskich

Pozn AA XVI. 2133; GnKap XVI. Pl. 242; Ossol. XVI. Qu. 3254, Ossol. XVI. 3066; BN 4364 (mikrofilm).

Bibliografia

E XXV. dod. XXVI; BO 1592; FG 243; J. Nowacki: *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*. T. 1, s. 769nn.

WISem XVI. O. 300: *Breviarium Ecclesiae Plocensis.* Venetiis, P. Lichtenstein, 12 XII 1519, impensis J. Haller et M. Scharffenberg, klb. 521, knlb. 6.

Braki. Brak karty tytułowej oraz k. 1, 216—217, 257, 302—303, 325, 348—349; karty 8, 17 i 382 są uszkodzone.

Na wyklejkach i kartach ochronnych zapiski łacińskie i polskie z XVI i XVII wieku, np. o klęsce pożaru w Bodzanowie w dniu 11 IX 1571 roku. Na drugiej karcie nie liczbowanej napis: *Ex libris Venerabilis Capituli Wladislaviensis.*

Oprawa. Deski pokryte brązową skórą, wycisk radełkowy — z przodu scena ukrzyżowania, na górze — *Breviarium*, pod spodem — *Plocensis*. Na tylnej okładce w obwodzie postacie św. Piotra i Pawła. Skóra na grzbiecie porozywana, resztki mosiężnych klamer.

Na k. 521v kolofon: *Anno virgineę partus 1519 Die 12 Decembris. Venetiis in edibus Petri Lichtenstein. Impensis Egregiorum virorum Joannis Haller et Marci Scharffenberg ciuium Cracouiensium excussum.*

Inne egzemplarze w zbiorach polskich

Egzemplarz wyżej omówiony jest unikatem.

Bibliografia

E XII. 338; BohBr 2589—2590.

⁴⁰ Tak twierdził ks. Zygmunt Tyburski, zmarły w r. 1967 długoletni dyrektor Biblioteki Seminarium we Wrocławku, który dokonał uporządkowania druków XVI-wiecznych i porównał sporządzony przez siebie katalog z przedwojennym katalogiem Kazimierza Plekarskiego, zachowanym w zeszycie zawierającym odpis katalogu kartkowego (ten zaginał).

WiSem XVI. F. 4151: Antiphonarium iuxta ritum Breviarii Romani ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restituti et Pii V. P. Max. iussu editi: Ad uniformem ecclesiarum per universas Regni Poloniae provincias usum congestum accomodatum: Auctoritate et consensu Illustrissimorum et Reverendissimorum D.D. Archiepiscopi Gnesnensis et provinciarum Regni Poloniae Episcoporum editum. Cracoviae, A. Petricovii, 1600, s. 474, knlb. 2.

Braki. Brak pierwotnego tekstu ze stron 1—10, 15—18, 45—46; braki uzupełniono ręcznie.

Na odwrocie karty tytułowej herb bpa Karnkowskiego Junosza, w dużym drzeworycie o bogatej dekoracji, z postaciami św. Wojciecha i św. Stanisława. Pod drzeworytem dziesięciowiersz łaćniński ku czci Karnkowskiego z podpisem: D. Andreas Schonaeus. Nakarcie następnej A. Piotrkowczyk dedykuje druk Karnkowskiemu. Niżej napisano: w Krakowie 24 V 1600 r.

Proweniencja. Jacobus Wicki (?) A.D. 1663; Thomas Górecki Kocierzewiensis Plebanus 1869 (Kocierzew k. Łowicza); pieczęć ks. Chodyńskiego; pieczęć Seminarium Włocławskiego.

Inne egzemplarze w zbiorach polskich
Pozn AA XVI. 482; BJ cim 8461.

Bibliografia

Estreicher tego wydania nie zna, cytuje późniejsze z 1645 r. — E XII 171, XXI dop. 1.

WiSem XVI. F. 4137. Jest to drugi egzemplarz tego samego antyfonarza.

Braki. Brak karty tytułowej i kart początkowych do strony 18 włącznie. Księga oprawiona w deskę pokrytą brązową skórą.

WiSem XVI. Q. 3243: Agenda siue obsequiale secundum rubricam Ecclesiae Metropolitane Gnesnensis. Ed. Nicolaus Dzierzgowski. Cracoviae, H. Scharffenberg, 1549, klb. 143, knlb. 2.

Braki: k. 2—7 uszkodzone.

Proweniencja. Ex dono Illustrissimi Michaelis Delamars Episcopi Tricomienis (bp sufragan kamiepiecki i chełmski 1723—1725); Coll: Crasnostav. Soc. Jesu (XVIII w.); pieczęć ks. Chodyńskiego; pieczęć Seminarium Włocławskiego.

Oprawa. Deski, skóra brązowa z wyciskiem radełkowym, resztki klamer.

Inne egzemplarze w zbiorach polskich

Ossol XVI. Qu. 3105; Ossol XVI. Qu. 3112; BN XVI. Qu. 497; WarszSem K.19.2, Racz IV.H.K.26; Racz IV.G.n.13; GnKap XVI. Pl.213; GnKap XVI. Pl.247; SandSem 41736.

Bibliografia

E XII.70; W 2252; FG 4; BO 21; S. Chodyński: Agendy dawne polskie, EKN I 74—75 (podaje zawartość).

WiSem XVI. F. 4001: Agenda Ecclesiae Cathedralis Plocensis. Cracoviae, M.S. Scharfferberg, 1554, 4°, klb. 229, knlb. 11, impensis A. Noskowski, ed. Laurentius Zambrzuski.

Braki. Brak karty tytułowej i końca od k. 229 włącznie.

Proweniencja. Dostałem tę agendę od ks. Kanonika Kryszkera niegdy Profesora Seminarium Kieleckiego. x.S.Ch. (notatka ks. Chodyńskiego z XIX w.); pieczęć ks. Chodyńskiego; pieczęć Seminarium Włocławskiego.

Oprawa. Deski, skóra brązowa z wyciskiem radełkowym, ślady klamer, grzbiet naprawiany.

Inne egzemplarze w zbiorach polskich

BJ cim 4907; BJ cim 5440; Ossol XVI. Qu. 3252; Ossol XVI. Qu. 3253; BUW 28.1.31; WarszSem G. 4019; KUL P.XVI.81/b; Lopac P.XVI.Q.37; Opatów 236; ŚIBPubl 22.3781.; BN XVI. Qu. 6028.

Bibliografia

E XII 70/1; W 148; BO 24.

WiSem XVI. F. 4002: Agenda seu ritus sacramentorum ecclesiasticorum. Ad uniformem Ecclesiarum per uniuersas Prouincias Regni Poloniae vsum, Officio Romano conformati. Ex decreto Synodi Prouincialis Petricouiensis denuo conscripti et editi. Studio et opera reuerendissimi d. Hieronymi Powodowski, archipresbyteri et canonici Cracouiensis. Cracoviae, Officina Lazari, 1591, 2°, 2 części w 1 tomie. Część I, wyd. C knlb. 4, s. 162, knlb. 3. Część II, wyd. A s. 290, knlb. 2.

Braki. W części I brak karty tytułowej, kart A ⁷⁻⁸ i końca od 163 włącznie; w części II brak karty tytułowej, kart Zz ⁵⁻⁸, Bbb ³⁻⁶. Trzy karty nie liczbowane z początku części II (spis rzeczy) oprawiono na początku części I. W wielu miejscach naprawy, wklejone nowe karty z niebieskiego papieru.

Proweniencja. Na pierwszej stronie pisze: Conuentus Vidaviensis P.P. Bernardinorum.

Inne egzemplarze w zbiorach polskich

Ossol XVI. F. 4572, wyd. A. cz. I—II; Ossol XVI. F. 4154, wyd. C. cz. I; Ossol XVI. F. 4208, wyd. A. cz. I, wyd. B cz. II.

Bibliografia

E XII 727, dod. III: XXV 186; W 2887 (wyd. A), 2888 (wyd. B); FG 3; BO 15—17; S. Chodyński: Agendy dawne polskie, EKN I 75—76.

WiSem XVI. F. 4006. Jest to drugi egzemplarz tej samej Agendy.

Braki. W części I brak karty tytułowej, początku od strony 14 z wyjątkiem k. A, końca od s. 191 włącznie; w części II brak karty tytułowej i początku (4 karty nie liczbowane), brak końca od strony 279 włącznie.

Proweniencja. Pieczęć ks. Chodyńskiego; pieczęć Seminarium Włocławskiego.

Oprawa. Tektura z kawałkiem skóry na grzbiecie (oprawa XIX w.).

WiSem XVI. O. 313 adl.: Officia, ex praecepto S.D.N. Syxti Papae Qvinti, ab omnibus Ecclesiasticis, statutis diebus recitanda. Nunc primum ad commodiorem vsum in vnum congesta, quorum singulo sequens pagina indicet. Cracoviae, typis A. Petricovii, 1589 (rz.) 8°, knlb. 8, sygn. A-B⁴.

Braki. Brak końca od karty C² włącznie.

Rozdział IV

KSIĘGI LITURGICZNE PO WYDANIU POTRYDENCKICH KSIĄG REFORMOWANYCH

§ 1. KSIĘGI LITURGII MSZALNEJ

Obok opisanych rękopisów i druków liturgicznych w zbiorach Biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku znajdują się jeszcze inne — późniejsze. Wprawdzie już od roku 1570 drukowano mszały¹, a od 1614 gra-

¹ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum.* Zostało ono opublikowane na mocy bulli Piusa V: *Quod primum* z 14 VII 1570 r.

duały², jednak skryptoria produkujące dotąd rękopisy liturgiczne nie zakończyły zupełnie swej działalności. Jeszcze przez długi czas przepisywano księgi liturgiczne z tej grupy, zwłaszcza księgi chórowe. We wrocławskiej bibliotece znajdujemy rękopiśmienry mszał z roku 1616 oraz 3 rękopiśmienne graduały (2 z pierwszej połowy w. XVII, 1 z r. 1756). Najpierw omówiony zostanie mszał, potem graduały.

WiSem 52: Missale secundum consuetudinem Romanae Curiae z 1619 r.

I. Op's zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (*scriptura missalis*), papier, kart 277 o rozm. 29×21,4. Całość pisana w dwu kolumnach. Na wielu kartach, np. na k. 73, 83v—84, 88v, 94v—95, 124—125, 135—136, 124v—125 dość duże litery rozpoczynające poszczególne modlitwy, pisane czerwonym atramentem. Rubryk mszał zawiera stosunkowo dużo. Na niektórych kartach (141, 149, 259, 273v) dopisywano później kursywą teksty liturgiczne.

Foliacja. Pierwotnej foliacji nie było; karty pofoliowano ołówkiem w prawym górnym narożniku od 1 do 277.

Iluminacje. Inicjałów ozdobnych księga nie posiada. Na karcie 113v wklejono na początku kanonu postać Chrystusa z napisem: *Laus tibi Domine Rex aeternae gloriae* — obok postaci ukrzyżowanego, z lewej strony napis: *Maria*, z prawej: *Joannes*.

Nuty. Na czterech liniach w 6 wierszach na stronie, notacja romańska (*nota quadrata*). Występują na k. 263—272v, gdzie zebrano wszystkie prefacje.

Stan zachowania. Księga dość mocno zniszczona. Karty 1—5 w prawej części górnego marginesu przedziurawione są przez korniki. Ostatnia część księgi zachowana gorzej — tu dużo napraw, zwłaszcza na dolnym marginesie, np. na k. 233—259. Mocno zniszczone są k. 249—251 i 258; karty 226 do 227 mają zawilgocony prawy margines.

Oprawa. Mszał nie ma żadnej oprawy; obłożono go papierem, na którym napisano sygnaturę.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera następujące części: *Proprium de tempore* (od 1 Niedz. Adwentu do 23 po Zesłaniu Ducha Św.) — k. 1—166v, *Proprium de sanctis* k. 166v—212, *Commune sanctorum* k. 212—240, *Missae votive* k. 240—263, *Nuty prefacji* k. 263—272.

III. Kryteria

Miejsce. Mszał pochodzi z zakonu franciszkańskiego — posiada mszę: *In translatione s. Francisci*, prefację o św. Franciszku k. 275v, w wielu miejscach występuje słowo: *fratres*, a na końcu napisano: *Frater Albertus Crobensis*³. Anno Domini 1619. Not marginalnych o miejscu używania brak.

Czas. Księga powstała w roku 1619, wyraźnie to zaznaczono na końcu rękopisu. Używano jej długo — zniszczona, miejscami bardzo zabrudzona.

² *Graduale Romanum de Tempore et de Sanctis olim iussu sacre recordationis Pii V. Pont. Max. ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini ad ritum Missalis editum. Adhita sunt praeterea Officia Patronorum Regni Poloniae propria. Ad uniformem ecclesiarum per universas Regni Poloniae Prouincias usum. Cracoviae, A.A. Petricovii, A.D. MDXIII.* Estrelcher tego wydania nie zna; wymienia wydania z r. 1625 i 1651 (E. XVII 320). Cytuje je ks. S. Chodyński (*Organy*, s. 70). Unikalny egzemplarz znajduje się w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu (sygn. 4125).

³ Albert pochodzący z Krobi, miasta w pow. Gostyń w woj. poznańskim. Krobia, dawne miasto biskupie, należy do najstarszych miast tego województwa. Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski i W. Walewski. T. 4. Warszawa 1883, s. 675—678.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 89, nr 52.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

Mszał rozpoczyna się słowami: Incipit Ordo Missalis secundum consuetudinem Romanae Curiae.

- k. 1—166v Proprium de tempore. Boże Narodzenie — k. 9, Niedz. Palmowa k. 69v, Wielka Sobota k. 98—109v, Ordo Missae k. 110—116 (początek kanonu k. 113v), Zmartwychwstanie Pańskie k. 116, Wniebowstąpienie Pańskie k. 129, Boże Ciało k. 141v, Niedziele po Zesłaniu Ducha Św. k. 142—166v.
- k. 166v—212 Proprium sanctorum (zaczyna się od wigilii św. Andrzeja).
- k. 212—240 Commune sanctorum.
- k. 240—255 Missae votivae, m.in. o Duchu Św. — k. 240, O Krzyżu św. k. 241v, O Matce Bożej k. 242, De s. Stanisłao k. 244, Missa pro amico k. 249.
- k. 255—260 Missae pro defunctis.
- k. 260 Missa pro desiderantibus pecuniam, Missa pro cuius anima dubitatur.
- k. 261—262 Missa in transfiguratione Domini.
- k. 262—262v Missa de conceptione BMV.
- k. 263—272v Prefacje z nutami.
- k. 273 Część sekwencji: Victimae paschali.
- k. 273v—274 Missa in Pentecostes, sekwencja na Boże Ciało: Lauda Sion Salvatore.
- k. 274—275v Missa votiva de BMV, sekwencja: Ave Verbi Dei parens.
- k. 275v—276 Prefacja o św. Franciszku, zaczyna się od słów: Aeternae Deus cuius venerandum.
- k. 276v Proza na święto Wniebowzięcia Matki Bożej.
- k. 277 Podpis skryptora: Frater Albertus Crobensis. Anno Domini 1619.

WiSem 10: Graduale z 1636 r. Pisał Mateusz z Dąbrowy w Kościanie.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), gruby pergamin, kart 208⁴ o rozm. 58,5×20. Od karty 186 do końca księgi inny charakter pisma. Poszczególne formularze znaczone są dużą ozdobną literą; są piękne litery inicjalne przy Kyrie, np. na k. 4. Na kartach 106v i 129 podpisano nowe słowa pod dawny tekst i nuty.

Foliacja. Pierwotna foliacja była znaczone cyframi rzymskimi, po środku górnego marginesu, od 1 do 123 (rozpoczyna się od k. 24 wg foliacji ołówkiem). Jest również foliacja robiona później, prawdopodobnie przy oprawie. Zaczyna się, jak poprzednia, od k. 24 wg foliacji ołówkiem i ciągnie się do końca rękopisu — ostatnia liczba 188. Na kartach 103—105 popełniono pomyłki. Jest wreszcie foliacja pisana ołówkiem w prawym dolnym narożniku. Karty 1—23 foliowane są jedna po drugiej, a potem co dziesiąta — ostatnia karta oznaczona liczbą 208.

Illuminacje. Wszystkie inicjały zostały wycięte. Były na kartach następujących: 4, (wg foliacji ołówkiem), 1, 10, 15, 53, 66v, 69v, 104v, 106v, 127, 135, 136 (wg foliacji pierwotnej⁵).

Nuty. Na czterech liniach w 8 wierszach na stronie, wykonane bardzo starannie.

⁴ Ks. Chodyński podaje 204 (*Biblioteka*, s. 76, nr 10).

⁵ Wyjątkowo w tej księdze karty podawane są wg foliacji pierwotnej; jeśli zaś wg foliacji ołówkiem, zawsze jest to zaznaczone.

Od k. 178 do 181v jest po 9 wierszy na stronie, na k. 182 — 6 wierszy, na 182v—187 po 10 wierszy, na k. 187v — 11 wierszy, na 188 — 12 wierszy na stronie.

Stan zachowania. Księga zachowana raczej dobrze. Brak tylko kart: 74, 75, 184 i 185 i prawdopodobnie jednej lub więcej kart między k. 3 i 4 wg foliacji ołówkiem. Brak dolnych marginesów na kartach: 16 (foliacja ołówkiem), 30, 33, 42, 49, 51 (tu zniszczono dwa dolne wiersze nut), 61, 80—81, 86, 98—99, 103, 120, 123 (tu też zniszczono nuty), 126—127, 144—146, 170, 176—177, 179—180. Karty 11, 32 i 92, 96, 101, 103 i 177 nie mają całego prawego marginesu. Braki w marginesach widoczne na kartach: 18 (foliacja ołówkiem), 36, 56, 66—67, 106, 117—118; rozdarcia na kartach: 39, 52, 65, 68, 126, 167, 186—187. W bardzo wielu miejscach księga jest naprawiona — karty: 14, 15 i 27 (foliacja ołówkiem), 39—40, 54, 58, 60—62, 68—69, 73, 77—78, 94, 97, 106, 117, 122, 125, 142, 152, 154 i 165.

Oprawa. Grube deski dębowe oklejone białym pergaminem z wyciskiem radełkowym, zabezpieczone ozdobnymi żelaznymi okuciami, z których dochoowało się tylko 5 (było ich 10). Są ślady po klamrach i resztki rzemieni. W dolnej części grzbietu i na tylnej okładce pergamin jest porozdzierany.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera śpiewy mszalne, ma następujące części: Proprium de tempore — k. 1—105v, Proprium de sanctis k. 106—134v, Commune sanctorum k. 135—171v.

III. Kryteria

Miejsce. Księgę pisał Mateusz z Dąbrowy w Kościanie. Świadczy o tym napis na k. 104v: *Finis officii Proprium de tempore 1624 per Matheum Dąbrowa MDXXVI Coste. Ad laudem Dei Omnipotentis Maximi et honorem Virginis Mariae.* Księga zawiera oficja świętych franciszkańskich (św. Franciszka, święto stygmatów, Antoniego Padewskiego itp.), przeznaczona więc była do jakiegoś klasztoru franciszkańskiego i tam używana. Notatek na ten temat brak.

Czas. Graduał powstał w r. 1626, wyraźnie to zaznaczono w cytowanym napisie. Używano go długo — częste rozdarcia kart, jeszcze częstsze ślady naprawiania (w 24 wypadkach).

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 76, nr 10.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

- k. 1—3⁶ Index rerum — wyszczególniono Introity, Graduały, Alleluja, Offertoria i Communiones z podaniem stron.
- k. 3v—4 Ofertorium o Matce Bożej: *Felix namque es Sacra Virgo Maria*, oraz nie skończony Introit o św. stygmatach.
- k. 4—23v Kyriałe. Na karcie 21—22v: *Asperges me* oraz *Vidi aquam*, na k. 23v *Credo* napisane później inną ręką.
- k. 1—105v Proprium de tempore (od 1 Niedz. Adwentu).
- k. 106—134v Proprium de sanctis.
- k. 135—171v Commune sanctorum.
- k. 172—173v Msza o Męce Pańskiej.
- k. 173v—174v Missa pro peste avertenda.
- k. 174v—177 Różne tractus.
- k. 177—180 Oficjum za zmarłych.
- k. 180v—182 Dwie sekwencje o Matce Bożej. We mszy roratniej: *Mittit ad Virginem*; w oktawie Niepokalanego Poczęcia: *Tubba buccinae, Mariam laudate*.
- k. 182v—186 Sekwencja o Trójcy Przenajświętszej: *Benedicta semper sit Trinitas*.

⁶ Karty od 1 do 23v podawane są wg foliacji ołówkiem, potem wg foliacji pierwotnej.

- k. 186—187 Credo pisane inną ręką.
 k. 187—188 Formularz na letnie Suche dni.

WiSem 11: Graduale z 1630 r. Księga pochodzi z klasztoru siostr bernardynek w Wieluniu. Pisana była przez Mateusza z Dąbrowy.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), gruby pergamin, kart 255 o rozm. 52×36⁷. Pismo wykonane bardzo starannie, litery duże, czytelne. Początkowe litery są kolorowe, z małymi ozdobami. Wiele jest pięknych liter inicjalnych, z ozdobnym rysunkiem na marginesie (często jakaś postać, np. na kartach 190—194, 134v, 138, 239r—v, 246v.

Foliacja. Pierwotna była znaczone czerwonym atramentem (cyfry rzymskie). Dziś zaczyna się na karcie 30 wg foliacji ołówkiem; do karty 81 liczby pisano na środku górnego marginesu, potem z jego prawej strony. Foliacja ta kończy się liczbą 132. Przy foliowaniu opuszczono kartę 84. Po foliacji cyframi rzymskimi następuje kartowanie cyframi arabskimi od 1 do 90, pisane czerwonym atramentem w prawej części górnego marginesu. W foliowaniu przestawiono karty 3 i 4. Wszystkie karty zostały sfoliowane ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 252 (co dziesiąta). Karta pierwsza (do połowy obcięta) nie została oznaczona.

Iluminacje. Graduał posiada 12 wielkich inicjałów, zdobionych złotem, z których niektóre są z postaciami. Litery posiadają ornamentację z liści malowanych jaśniejszymi kolorami. Występują na kartach następujących:

k. 7 inicjał K (17,3×15,7) — litera złota, ramka zbudowana jakby z koron czerwonego koloru, cieniowanych ku górze, narożniki zaznaczone zielonymi, cieniowanymi kwadratami.

k. 30 inicjał A (17,7×16,7) — litera zielona z wydłużonymi końcami w kształcie roślin przechodzących w marginalne ozdoby, ramka bordowa i niebieska.

k. 45 inicjał P (14,9×14,9) — litera bordowa, w środku litery kwiat tego samego koloru, ramka niebiesko-zielona, na lewym i prawym marginesie ornamentacja roślinna ze złoceniem.

k. 52 inicjał E (11,6×12,2) — litera fioletowa, ramka bordowa i zielona.

k. 104 inicjał R (10,7×11,7) — litera fioletowa, ramka czerwona i zielona, na lewym marginesie i u góry nad inicjałem ornamentacja roślinno-zwierzęca.

k. 115 inicjał V (11,8×11,5) — litera czerwona, ramka niebiesko-zielona, na marginesie ornamentacja roślinna.

k. 119 inicjał S (11,7×10,5) — litera zielona, ramka niebiesko-czerwona.

k. 122 inicjał B (11,7×11,2) — litera bordowa, ramka zielono-niebieska.

k. 163v inicjał E (11,5×11,9) — litera bordowa, ramka niebiesko-czerwona, na marginesie ornamentacja roślinna i dwie postacie: u dołu klęczy mniszka w habitie bernardyńskim ręce złożone), wyżej wyłaniająca się z kielicha kwiatu postać ubrana w płaszcz i suknię, na głowie ma koronę.

k. 195v inicjał G (11,6×11) — litera niebieska, w środku litery postać niewiasty z koroną na głowie (suknia bordowa, ręce złożone), ramka bordowo-zielona, na marginesie ornamentacja roślinna. Na lewym marginesie, z kwiatów — elementów ornamentacji, wyłania się klęcząca niewiasta ze złożonymi rękoma. Od jej głowy odchodzą złote promienie.

k. 203 inicjał G (11,7×11,9) — litera czerwona, na prawym marginesie ornamentacja roślinna, wśród której postać klęczącego mnicha ubranego w franciszkański habit — ręce ma wyciągnięte ku górze, postać jakby klęczała na chmurze, odchodzą od niej złote promienie.

⁷ Ks. Chodyński niedokładnie podaje: 252 o rozm. 52×35 (*Biblioteka*, s. 77, nr 11).

k. 207 inicjał M (13,5×12,7) — litera niebieska, ramka bordowo-zielona.

Nuty. Wykonane starannie na czterech liniach w 7 wierszach na stronie, notacja rzymska.

Stan zachowania. Księga zachowana dobrze, choć są niewielkie braki. Między kartami 162 i 163 znak po wycięciu trzech kart, były one chyba nie zapisane. Karta pierwsza i ostatnia do połowy zostały obcięte. Na kartach 10, 12, 36—37, 55, 58, 78—79, 84—85, 90—92 i 104 widoczne braki w marginesach; na kartach: 11, 18, 29, 35, 61, 64, 70, 74, 76, 87, 89, 95, 97, 102, 112—114, 129—131 naprawy.

Oprawa. Deski dębowe pokryte żółtym pergaminem z wyciskiem radełkowym, zabezpieczona mosiężnymi, ozdobnymi okuciami i klamrami. Na pierwszej desce brak jednego metalowego guza. W narożnikach grzbietu pergamin jest porożdzierany. W górnej części frontowej deski wyciśnięto słowa: Graduale, w dolnej: A.D. 1631. Na przeciwnej desce u góry pisze: Sanctimoniali, u dołu: Wielunensi. Na wyklejce pierwszej okładki ks. Chodyński napisał ołówkiem: Od Panien Bernardynek z Wielunia 10/III 1895. Nr 11, trochę niżej zaznaczył swoje nazwisko skrótem: XCh.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Graduał zawiera śpiewy mszalne; posiada następujące części: Kyrieale — k. 1—29, Proprium de tempore k. 30—162v, Proprium de sanctis k. 162—206, Commune sanctorum k. 207—248v.

III. Kryteria

Miejsce. Kodeks został napisany przez Mateusza z Dąbrowy, który był spowiednikiem sióstr bernardynek w Wieluniu⁸. Świadczy o tym napis zamieszczony na k. 248: Graduale hoc stetit impensis honestae matronae Agnetis Cieleciowa cuius Wielunensis, ad instantiam religiosae Christianae Raczyńska matre, et superiorissa istius Conventus Sacrarum Virginum ad S. Franciscum infra moenia ciuitatis Wielunensis. Scriptum per Fratrum Matthaeum Dąbrowa olim hinc confessorium. Anno Domini 1630. Eodem hoc anno ciuitas ista permissu diuino funditus exusta fuit prefer solam istam ecclesiam et 8 casas. Procedente fame luctuosa secuta est pestis grauissima. Nempe Deo Matrique Dei sit gloria, Jesu, scriptori merces sis mea magna nimis. Księga była przeznaczona dla wymienionego klasztoru i tam używana.

Czas. Czas napisania określa wyraźnie cytowany napis. Można przyjąć, że graduau używano bardzo długo⁹ — księga miała teksty potrydenckie.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 77, nr 11.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

Na karcie pierwszej (nie oznaczonej) załączono następującą instrukcję: Przestroga na ochronę xiąg. Poniewasz to iest kost wielki a pracą samemu Panu Bogu na szacunek puściwszy, proszę o poszanowanie xięgi. Przetosz gdy je ktora siostra będzie miała otwierać, niechay w chustkę chędogą uwinąwszy rękę połowicę kart na iedne stronę przeloży, a połowicę na drugą, żeby się passy w stolcu nie rwały y tak dopiero szukać co potrzeba. A zawsze się tego strzedz, żeby się gołą ręką kart nie dotykać, ale chustką chędogą, ba y grawką nie orać po piśmie, bo się za czasem wyciera. Proszę żeby ta przestroga nieprzestępnie zachowana była, bo

⁸ Potem przeniósł się do Kościana i tam prawdopodobnie napisał tę księgę, tak jak graduau nr 10.

⁹ Jako dzieło zbyt cenne darowała je Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku siostra przełożona Ludwika Wojciechowska dopiero w r. 1895 — notatka ks. Chodyńskiego na wyklejce pierwszej deski.

nie tylko potrzebna, ale też y pożyteczna. A pisarzewi pracą nagradzycie modlitwą świętą, tak żyjącemu jako umarłemu, o co pilnie proszę”.

- k. 1—3 Alfabetyczny spis Introitów, Graduałów i innych śpiewów.
 k. 3v—29v Kyriele.
 k. 30—162v Proprium missarum de tempore. Boże Narodzenie — k. 43, 1 Niedz. W. Postu k. 70v, Początek Triduum sacrum k. 92, Wielkanoc k. 104, Zesłanie Ducha Św. k. 129.
 k. 162v—206v Proprium sanctorum.
 k. 206v Innym charakterem dopisano Alleluia z formularza s. Petri de Alcantara.
 k. 207—248v Commune sanctorum.
 k. 248v—255 Sekwencje z Bożego Narodzenia, Zesłania Ducha Św. i Bożego Ciała.

WiSem b. sygn.: Graduale pro ecclesia Conventus Varthensis ad B.V. Mariam Assumptam Ord. Min. Reg. Obs. S.P.N.F. Descriptum 1756.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, pismo XVIII-wieczne, bardzo staranne i wyraźne, papier, stron 345 (+6 kart nie paginowanych). Strony 344—346 pisane później innym charakterem.

Paginacja. Strony znaczone są cyframi arabskimi na górnym marginesie od 1 do 353. Jest również foliacja ołówkiem w prawym górnym narożniku od 10 do 178 (znaczono co dziesiątą kartę).

Iluminacje. Brak ozdobnych inicjałów — litery rozpoczynające poszczególne śpiewy są duże, pisane czerwonym atramentem, ale bardzo proste.

Nuty. Na czterech liniach w 10 wierszach na stronie, notacja rzymska.

Stan zachowania. Księga zachowana bardzo dobrze; brak ośmiu stron: 207—208, 283—284 i 347—350, ale nie wszystkie z nich były zapisane.

Oprawa. Deski obłożone brązową skórą z wyciskiem radełkowym, zabezpieczone mosiężnymi ozdobnymi okuciami z takimiz guzami. Skóra zachowana dobrze, klamry się nie dochowały.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Graduał ma następujące części: Proprium de tempore — s. 1—157, Ordinarium Missae s. 158—206, Proprium de sanctis s. 209—278, Commune sanctorum s. 285—332, Msze wotywnie s. 332—353.

III. Kryteria

Miejsce. Księga została napisana dla zakonu franciszkańskiego — zawiera franciszkańskie święta, zresztą sam tytuł o tym mówi. Nie wiadomo kto był skryptorem i gdzie księgę pisano — brak notatek.

Czas. Graduał wykonano w r. 1756 — napis na karcie tytułowej. Używano go długo — ślady zniszczeń na kartach.

§ 2. KSIĘGI LITURGII BREWIARZOWEJ

Po ukazaniu się brewiarza potrydenckiego w r. 1568¹⁰, nie drukowano już w Polsce brewiarzy diecezjalnych (wyjątek stanowi brewiarz warmiński z 1581 r.¹¹). Można jednak przypuszczać, że tu i ówdzie przepisywano jeszcze

¹⁰ *Breviarium Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum*. Zostało ono opublikowane na mocy bulli Quod a nobis Plusa V z dn. 9 VII 1568 r.

¹¹ W. Danielski: *Przedtrydenckie księgi liturgiczne w Polsce*, s. 17a.

ręcznie brewiarze. Na pewno były również odpisy brewiarza rzymskiego. Biblioteka Seminarium Duchownego we Włocławku posiada bardzo późny odpis psalterza — z r. 1746¹². Podobnie było z antyfonarzami. Mimo że druk antyfonarza ukazał się w r. 1600¹³, długo jeszcze spotykamy tę księgę w rękopisach. Interesująca nas biblioteka posiada 10 antyfonarzy rękopiśmiennych z XVII i XVIII w. Zostaną one scharakteryzowane w porządku chronologicznym, przy czym najpierw omówione będą księgi pergaminowe, potem papierowe. Tych ostatnich ks. Chodyński nie zamieszcza w swym katalogu rękopisów.

WiSem 5: Antiphonale z XVII w.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (*scriptura missalis*), gruby pergamin, kart 340 (+1 zabezpieczająca) o rozm. 52,5×35¹⁴. Atrament w znacznej części księgi wypłowił, na wielu kartach na nowo podpisywano tekst i nuty, np. na k. 91—110, 119—124, 140—152, 155—158, 303v—304, 325—326v; w niektórych miejscach dokładnie zachowywano poprzednie kształty liter i nut, w innych pisano innym charakterem (np. k. 49—50). Teksty pisane czerwonym atramentem zachowały się lepiej. Na kartach 108v, 109—110 znaki po próbowaniu pióra. Karty 4—9, 10—11 napisane innym charakterem. Na dolnym marginesie kart 50 i 51 dopisano później antyfony sobotnie przed trzecią niedzielą listopada i czwartą października. Na marginesach spotykamy czasem odnośniki, wskazujące wymagane śpiewy.

Foliacja. Karty sfoliowano piórem, cyframi arabskimi, w prawym górnym narożniku (od 7 do 380). Na karcie 82 wg foliacji ołówkiem zamiast 92 napisano 90, na k. 100 zamiast 110 napisano 109, na k. 260 zamiast 270—300 (przerwy w oficjum nie ma), na k. 316 zamiast 357 napisano 358. Jest również foliacja ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 4 do 338. Do liczby 170 foliacja jest na każdej karcie, potem na co dziesiątej. Są dwie pomyłki: między k. 180 i 190 oraz 280 i 290 jest kart po 11.

Iluminacje. Antyfonarz nie posiada ozdobnych inicjałów — są tylko dwa proste inicjały na k. 60 i 70.

Nuty. Pisane na czterech liniach w 8 wierszach na stronie.

Stan zachowania. Księga zachowana bardzo źle, zwłaszcza gdy chodzi o pismo. Wiele kart bardzo wymiętych, szerniałych. Są poważne braki, mianowicie brak karty tytułowej, sześciu pierwszych (wskazuje na to foliacja piórem), po dzisiejszej karcie 4 brak k. 5—8, brak dwóch kart między k. 14 i 15, czterech kart między k. 40 i 41, jednej między k. 54 i 55, 90 i 91, 96 i 97, brak końca. Rozdarcia i ubytki w marginesach na następujących kartach: 67, 84, 141, 148, 155, 157, 183—184, 186, 195, 210, 295—296, 299, 310. Na k. 65, 67 i 162 znaki naprawy. Karta 172 jest splamiona, stąd w znacznej części nieczytelna.

Oprawa. Grube deskę dębową oklejone czerwoną skórą, zabezpieczone żelaznymi okuciami (okucia zachowane dobrze). Skóra na grzbiecie porozrywana. Pozostały kawałki rzemieni po dawnych klamrach. Na wewnętrznej stronie pierwszej

¹² W Polsce pierwszy druk psalterza ukazał się w r. 1592 na polecenie kardynała Jerzego Radziwiłła: *Psalterium secundum ritum Officii Romani iuxta consuetudinem Provinciae Poloniae*. Cracoviae, A. Petricovii, 1592.

¹³ Opis na s. 140 niniejszego opracowania. Druk zadedykowano prymasowi Stanisławowi Karnkowskiemu.

¹⁴ Ks. Chodyński niedokładnie podaje rozmiary: 53×37 oraz liczbę kart: 338 (*Biblioteka*, s. 76, nr 5).

deski wąska pergaminowa wyklejka z jakiegoś dawnego antyfonarza lub graduatu, nuty pisane notacją gotycką. Na wyklejce drugiej deski znajduje się: *Index variarum antiphonarum et versuum magis utilium quae in hoc libro inveniuntur* (karta papierowa). Są tam wykazy śpiewów na 11 świąt.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera śpiewy do oficjów brewiarzowych — *invitoria*, antyfony i *responsoria*. Posiada następujące części: *Proprium de tempore* (od uroczystości Trójcy Św.) — k. 4—60, *Proprium de sanctis* (od św. Jana Chrzciciela) k. 70—298v, *Commune sanctorum* k. 299—340.

III. Kryteria

Miejsce. Świadectw zewnętrznych o miejscu pochodzenia brak — nie ma kofonu, notatek na wyklejkach i marginesach. Księga nie jest franciszkańska, nie posiada świąt charakterystycznych dla tego zakonu. Tekst jest potrydencki, występuje wrześnieowe oficjum *Translacji św. Stanisława*.

Czas. Świadectw zewnętrznych, tak jak w pierwszym wypadku, brak. Potrydenckie teksty świadczą, że księga pochodzi z okresu późniejszego. Używano jej długo — dopiski liturgicznych tekstów, naprawy, rozdarte karty.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 76; S. Chodyński: *Organy*, s. 60, nr 5; Tegoż: *Dawne księgi chórowe*. R. 3: 1898, s. 18—19; M. Morawski, *jw.* s. 244; A. Sutkowski, *jw.* s. 68.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

Antyfonarz rozpoczyna się słowami: *atque benedicimus tibi in saecula*.

- k. 4—60 *Proprium de tempore*. Na k. 4—12 część oficjum o Bożym Ciele (innym charakterem pisma). Na k. 19 mieści się rubryka o odmawianiu brewiarza w okresie po Zesłaniu Ducha Św.
- k. 60—67v *In festo dedicationis ecclesiae*.
- k. 67v—68 Oficjum o Matce Bożej w dni sobotnie.
- k. 68v—69v Oficjum o Trójcy Św. — podpisywano na nowo tekst i nuty, nuty zostały napisane w innym kluczu.
- k. 70—298v *Proprium de sanctis*.
- k. 298v—340 *Commune sanctorum*. *Commune de virginibus* (ostatnie), nie skończone.

Księga kończy się słowami: *Tunc surrexerunt omnes virgines et ornaverunt* — dalej brak kart.

WiSem 6: Antyfonale z XVII w.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (*rotunda*), gruby pergamin, kart 188 o rozm. 53,5×37¹⁵. Litery pisane są bardzo pięknie, czytelnie, na początku poszczególnych śpiewów kolorowo. Między k. 135 i 136 wklejono napisaną na papierze antyfonę o św. Ludwiku; podobnie między kartami 152 i 153 umieszczono antyfonę do *Magnificat* na święto *Omnium sanctorum trium ordinum sancti Francisci* — zaczyna się ona od słów: *Triumphantium martyrum Victor exercito*. Na karcie 52 w dwóch pierwszych wierszach brak nut, choć pod liniami napisano słowa. Wyrazy *Jesus*, *Christus*, *Maria* zawsze pisane są czerwonym kolorem. Od karty 186 do 190 inny charakter pisma.

Foliacja. Oznaczono karty cyframi arabskim w prawym górnym narożniku

¹⁵ Ks. Chodyński podaje: 190; jednak tak nie jest, bo są pomyłki w foliacji. Niedokładnie też podaje wymiary: 54×38 (*Organy*, s. 59, nr 3).

od 1 do 94 (czarny atrament). Pomyłki: na k. 167 (wg foliacji ołówkiem) zamiast 166 napisano 167, dwie karty oznaczono liczbą 120 oraz dwie liczbą 185; pominięto przy foliacji kartę 125, na k. 185 (wg foliacji ołówkiem) zamiast 186 napisano 189. Jest również foliacja ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 191. Pomyłka na k. 109 (wg foliacji piórem) zamiast 106 napisano 107.

Illuminacje. Dochoowało się 5 inicjałów (raczej skromne, z przewagą brązu i zieleni, bez figur). Są na kartach następujących:

k. 1 inicjał E (13,5×11) — litera czerwona na żółtym tle.

k. 62 inicjał R (12,9×10) — litera zielona na czerwonym tle.

k. 92 inicjał A (12×9).

k. 110 inicjał S (7,5×7,2) — na dolnym marginesie ornamentacja roślinna.

k. 182v inicjał D (5,5×7) — ten artystycznie jest najładniejszy. Z kart 54, 56, 136v, 146v, 147v, 149v, 160v i 172 inicjały wycięto¹⁶.

Nuty. Pisane na czterech liniach w 7 wierszach na stronie, notacja gotycka.

Stan zachowania. Brak trzech kart między k. 9 i 10, jednej karty między k. 89 i 90, dwóch między kartą 171 i 172, z dzisiejszej ostatniej karty pozostał tylko skrawek, brak k. 98 i 99. Na kartach 2, 39, 55, 57, 131, 159 rozdarcia, rozcięcia po wycinaniu inicjałów. Karty 119, 125, 130, 147, 149, 159—160, 165, 175—176, 178 i 184 nie mają całego prawego marginesu, czasem też brak dolnego. Pewne ubytki są także na kartach: 20—21, 24—25, 68, 86, 89—92. Karty pierwsza i ostatnia są mocno szerniałe, zwłaszcza od strony desek oprawy.

Oprawa. Grube deski dębowe pokryte czerwoną skórą, zabezpieczone mosiężnymi okuciami¹⁷. Skóra zachowała się bardzo dobrze (jedynie narożnik grzbietu trochę rozdarty), jest na niej wycisk radełkowy, ale nie figuralny. Po dawnych klamrach widoczne ślady, z rzemieni zostały szczątki. Na przedniej desce brak jednego z mosiężnych okuć, a drugie jest uszkodzone. Na wyklejce pierwszej okładki napisano ołówkiem: *Antiphonarium Episcopi Drzewicki sumptu comparatum* (być może, że napisał to ks. Stanisław Chodyński). Tu zamieszczono też napis: *Antiphona sapientialia deest*. Umieszczono także fragmentaryczny indeks zawartości, sporządzony na połowie papierowej karty.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera śpiewy brewiarzowe — inwitatoria, antyfony i responsoria. Składa się z części następujących: *Proprium de tempore* — k. 1—54, *Proprium de sanctis* k. 54—172 (w tym *Proprium patronorum Regni Sueciae* k. 162v—172).

III. Kryteria

Miejsce. Skrawek zachowany z ostatniej karty jest prawdopodobnie fragmentem kolofonu¹⁸. Zostało jednak z niego tylko parę wyrazów. Z ocalałych liter: *brova*, można się domyślać znanego nam nazwiska Mateusza z Dąbrowy. Księga była pisana dla zakonu franciszkańskiego — między kartą 152 i 153 wklejona jest kartka z antyfoną do *Magnificat* na uroczystość wszystkich świętych trzech zakonów św. Franciszka; występują święta franciszkańskie (św. Franciszka, Antoniego Padewskiego k. 113, *Stygmatów* św. Franciszka k. 143, św. Klary k. 133, św. Dydaka); na k. 190v czytamy: *Ritus antiquus sepeliendi fratres*.

Czas. Jeśli przyjąć, że skrawek ostatniej karty jest częścią kolofonu, to powstanie księgi musimy przesunąć poza początek wieku XVII, albowiem jest tam

¹⁶ Ks. S. Chodyński pisze o wycięciu 9 inicjałów, jednak na k. 159, którą prawdopodobnie wliczał, nie było inicjału; jest tam otwór po wycięciu inicjału z k. 160v (*Organy*, s. 59, nr 3).

¹⁷ Ks. Chodyński mylnie podaje, że okucia są żelazne. Tamże.

¹⁸ Ks. Chodyński jest innego zdania; uważa, że zapisano tam jakąś ciekawą historię (*Organy*, s. 59, nr 3).

data: Anno Domini MDC. Więcej cyfr nie zachowało się (w tym miejscu kartę urwano); jednak są ślady, że na tych trzech cyfrach liczba nie kończyła się. Analiza wewnętrzna wskazuje, że księga posiada patronał szwedzki — k. 162v—172, a to pozwala sądzić, że napisano ją po r. 1616, gdyż dopiero w tym roku został zatwierdzony dla Polski patronał świętych szwedzkich¹⁹. Mylnie więc twierdzi ks. Stanisław Chodyński²⁰, że antyfonarz ten pochodzi z ksiąg ofiarowanych przez bpa Macieja Drzewickiego. Biskup ten odszedł przecież z Włocławka do Gniezna już w r. 1531, a zmarł w 1535.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 76; S. Chodyński: *Organy*, s. 59, nr 3; Tegoż: *Dawne księgi chórowe*. R. 3: 1898, s. 18; M. Morawski, jw. s. 244; A. Sutkowski, jw. s. 68.

V. Szczegółowy wykaz zawartości

Księga rozpoczyna się słowami: *Ecce nomen Domini venit de longinquo*, które są początkiem antyfony do Magnificat z 1 Niedz. Adwentu.

k. 1—53 Proprium de tempore (podawane są tylko antyfony do laudesów i godzin mniejszych). Po 4 Niedz. Adwentu następuje bezpośrednio 2 Niedz. po Epifanii — Boże Narodzenie i święta z nim związane występują w Proprium de sanctis. Triduum sacrum — k. 28v—36v, Niedziele po Zesłaniu Ducha Św. k. 45—53.

k. 54—172 Proprium sanctorum. W patronale szwedzkim znajdujemy oficja następujących świętych: s. Henrici m. (19 I) — k. 162v, s. Ansgarii ep. cf. (4 II) k. 163, s. Sigfridi ep. cf. (25 II) k. 164, s. Eriki m. (18 V) k. 165, s. Aeschili (12 VI) k. 166, święto patronów Szwecji obchodzone w 1 Niedz. po oktawie św. Piotra i Pawła k. 166v, s. Olavi m. (28 VII) k. 168v, s. Brigittae (7 X) k. 170v. Nie są to wszystkie oficja, gdyż po k. 171 brak dwóch kart.

k. 172—183 Commune sanctorum.

k. 183v—185 Suffragia communia św. Piotra i Pawła oraz św. Franciszka.

k. 185—186 Dwie antyfony maryjne: Ave Regina caelorum i Regina caeli laetare.

k. 186—190v Oficjum za zmarłych.

Księgę kończą pierwsze słowa antyfony z Ritus sepeliendi fratres: *Aperite mihi portas iustitiae*.

WiSem 7: Antiphonale z XVII w. Księga należała do zakonu bernardynów.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, minuskuła gotycka (rotunda), gruby pergamin, kart 131 o rozm. 57,5×37,5²¹. Od k. 124 inne, mniej staranne pismo. Między kartą 31 a 32 wklejono na dość grubym niebieskim papierze antyfonę: *Ante luciferum genitus et ante saecula Dominus salvator noster hodie mundo apparuit*. Podobnie między kartami 32 i 33 wklejono kawałek białego papieru ze śpiewem: *Venite adoremus eum quia ipse Dominus Deus noster*. Nuty w obydwu śpiewach pisane są na czterech liniach, z użyciem krzyżyka i bemola. Na marginesach raz

¹⁹ Patronał ten przyjmowano od czasów króla Zygmunta III. Kongregacja Obrzędów zatwierdziła go 16 V 1616 r. Był przyjmowany przez poszczególne diecezje w różnym czasie, Włocławek np. przyjął go na synodzie za rządów bpa Macieja Łubieńskiego w r. 1641. Por. W. Schenk: *Zródła do liturgii rzymskiej*, s. 128—129; *Statuta synod. Wład.* s. 232; S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 2: 1908, s. 146.

²⁰ Chodyński — Librowski: *Biblioteka*, s. 76; S. Chodyński: *Organy*, s. 59, nr 3.

²¹ Ks. Chodyński podaje, że kart jest 155; wymiary podał niedokładnie — 59×38. Por. *Organy*, s. 60, nr 5.

po raz spotykamy odnośniki — wykazy stron do odpowiednich śpiewów. Imiona: *Jesus, Maria, Christus* pisane są zawsze czerwonymi literami.

Foliacja. Pierwotna foliacja sporządzona jest cyframi rzymskimi — w środkowej części górnego marginesu (do karty 20), a potem w tym samym miejscu na odwrocie karty. W ten sposób ponumerowano karty od 1 do 123 (atrament czerwony). Ostatnich dwudziestu pięciu kart nie oznaczono. Na karcie 20v napisano 21, stąd dalsze różnice w foliacjach. Oznaczono również karty ołówkiem w prawym dolnym narożniku od 1 do 155.

Iluminacje. Dochoowało się kilka inicjałów z obrazkami:

k. 1 inicjał E (13,7×12,4) — przedstawia Zwiastowanie NMP. Postać Matki Bożej w długiej szacie koloru niebieskiego, klęcznik, na nim otwarta księga. Postać anioła tej samej wielkości co NMP. Anioł trzyma w ręku lilię. Nad obiema postaciami unosi się gołębicą. Inicjał bogato złocony — dziś złoto znacznie zniszczone, wokół tekstu bogata ornamentacja roślinno-zwierzęca.

k. 10 inicjał O (9,6×9,6) — litera malowana ciemno-brązową farbą, wewnątrz twarz ludzka o groźnym wyrazie — kolor ciemno-zielony. Podobne inicjały spotykamy w tej księdze dość często, zwłaszcza pod koniec.

k. 73v inicjał O (5,3×4,8) — podobny zupełnie do poprzedniego, inne tylko są kolory: niebieski i brązowy.

k. 85v inicjał V (12×11,4) — litera bogato złocona, bez figury, kolory: zielony, czerwony i amarantowy.

k. 88 inicjał C — prawie całkowicie zniszczony, przedstawiał prawdopodobnie scenę Zesłania Ducha Św.

k. 95v inicjał G (11,6×10) — litera bogato złocona, wewnątrz srebrne kwiaty na zielonym tle.

k. 144 inicjał C (12×8) — litera złocona na niebieskim tle, wewnątrz św. Franciszek przedstawiony jako małe dziecko z krzyżem.

k. 146 inicjał F (9,7×8,2) — litera złocona na niebieskim tle, wewnątrz św. Franciszek w habicie stojący na górze. U jego stóp postać drugiego zakonika.

Nie wykończone inicjały na k. 134 i 150v. W trzech wypadkach (k. 16, 75, 98) widoczne ślady po zniszczeniu inicjałów. Spotykamy ozdobne litery inicjalne w tekście — k. 77v, 79—85, 140v, 141, 143r—v.

Nuty. Pisane na czterech liniach w 7 wierszach na stronie, notacja gotycka.

Stan zachowania. Księga mocno zniszczona — wycięto bardzo wiele kart. Brak karty między k. 31 a 32, brak k. 47—54, 64—65, 71, 90, 109—110, 115, 117, 123, 130, 132—133, brak sześciu kart między k. 131 i 134, brak kart 135—137, 139, brak końca. Na kartach: 1—6, 8—9, 11—16, 18, 21—26, 18—32, 34—35, 37, 55, 57—59, 61—72, 75, 79, 83, 86, 94—95, 103, 111—114, 118—131 ubytki w marginesach, rozdarcia, brak narożników, w wielu wypadkach został tylko sam tekst.

Oprawa. Deski oklejone białą skórą z prostymi okuciami żelaznymi. Skóra mocno zniszczona, zwłaszcza na narożnikach grzbietu i tylnej okładce. Okucia niekompletne — z przedniej deski brak czterech narożników, z drugiej jednego. Dochowała się jedna klamra z rzemieniem, po drugiej ślady na deskach. Na wewnętrznej stronie tylnej deski wąski pasek papierowej wyklejki przy grzbiecie z łacińskim (druk trudno czytelny — sądząc z rubryk odnoszących się do nieszpórów można twierdzić, iż tekst pochodzi z dawnego brewiarza).

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga ma dwie części: pierwsza (k. 1—124) — antyfonarz rzymski, potem nowszy dodatek pisany mniej starannie (na początku zawiera *Proprium de tempore*, następnie uroczystości świętych franciszkańskich).

III. Kryteria

Miejsce. Zamieszczenie świąt franciszkańskich świadczy, że księga należała do zakonu św. Franciszka. Nie ma żadnej notatki, w jaki sposób antyfonarz znalazł się w omawianej bibliotece.

Czas. Zewnętrznych świadectw o czasie powstania brak. Potrydenckie teksty wskazują, że księga pochodzi z okresu późniejszego; inicjały i ornamentacje marginalne są wykonane przez późniejszą szkołę. O długim używaniu księgi świadczą dopisywane później teksty, zniszczenia, naprawy.

IV. Bibliografia

Chodyński — Librowski: Biblioteka, s. 76; S. Chodyński: Organy, s. 60, nr 5; Tegoż: Dawne księgi chórowe. R. 3: 1898, s. 19; M. Morawski, jw. s. 244.

V. Szczegółowy wykaz zawartości księgi

Księga zaczyna się pięknymi inicjałem E. Na wszystkich marginesach pierwszej karty występuje ornamentacja o motywach roślinno-zwierzęcych. Karta została porozcinana żyłką — w czasach ks. Chodyńskiego nie była uszkodzona. Pierwsze słowa księgi: *Ecce nomen Domini venit de longinquo*.

k. 1—124 Proprium de tempore. Boże Narodzenie — k. 16, Wielkanoc k. 74, Zesłanie Ducha Św. k. 88, Niedziele po Zesłaniu Ducha Św. (mają tylko antyfony do laudesów i niesporów) k. 98v—122v.

k. 124 Invitatorium na Boże Ciało.

k. 125—155 Święta franciszkańskie. Zaden z formularzy nie jest kompletny, bo ta część księgi najbardziej zniszczona.

Księga kończy się słowami: *sanctam Deo animam reddidit*.

WiSem b. sygn.: Antiphonarium de Sanctis. Pars hiemalis, scripta Anno Domini 1648. Księga należała do cystersów

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, pismo XVII-wieczne, cienki pergamin, kart 299 (+2 nie foliowane) o rozm. 29×19. Pismo bardzo wyraźne, staranne, skróty jeszcze występują, ale bardzo rzadko.

Foliacja. Od karty 3 występuje foliacja na górnym marginesie od 1 do 97, potem znów od 1 do 200.

Iluminacje. Nie ma kolorowych inicjałów, z wyjątkiem inicjału P na pierwszej karcie, który jest bardzo prosty.

Nuty. Na czterech liniach w 10 wierszach na stronie, notacja gotycka.

Stan zachowania. Księga zachowana dość dobrze, choć na skutek zawilgocenia wiele kart jest posklejanych. Dość często spotyka się naprawy, zabrudzenia po palcach — znak, że księga była długo używana.

Oprawa. Cienkie deski oklejone brązową skórą. Skóra zniszczona, zwłaszcza na grzbiecie i tylnej okładce. Mosiężne narożniki również zniszczone (trzy nie są z kompletu, jednego brak). Widać ślady po nie zachowanych klamrach. Na papierowej wyklejce pierwszej okładki tony *Benedicamus Domino*. Tylna deska jest wzdłuż pęknięta.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Antyfonarz zawiera śpiewy na uroczystości świętych od wigilii św. Andrzeja do święta św. Klemensa — k. 1—141, *Commune sanctorum* k. 141—193 oraz *Hymnarium* k. 193v—200v.

III. Kryteria

Miejsce. Trudno powiedzieć, gdzie księgę pisano. Wiadomo, że była przeznaczona dla cystersów — na k. 70v czytamy: *In natali sanctissimi patris nostri Ber-*

nardi, na k. 102v In natali sanctissimi patris Benedicti, na k. 102v (II część) In festo s. Hedvigis Patronae s. ordinis nostri. Używano więc księgę w klasztorach cysterskich.

Czas. Datę napisania określa karta tytułowa: Antiphonarium de sanctis. Pars hiemalis, scripta anno Domini 1648. Na długie używanie wskazują spotykane często naprawy.

WiSem b. sygn.: Antiphonale z XVII w.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, pismo XVII-wieczne, papier, stron 390, rozm. kart 44,5×30,3.

Paginacja. Księga posiada paginację od strony 374 do 782, pisaną cyframi arabskimi w prawej lub lewej części górnego marginesu.

Iluminacje. Księga nie posiada ozdobnych inicjałów.

Nuty. Pisane na czterech liniach w 6 wierszach na stronie, notacja rzymska.

Stan zachowania. Antyfonarz mocno zniszczony. Na początku brak około 187 kart (373 strony). Brak strony 376 i 377, 380—383, 398—399, 407—414, brak końca. Pierwsze trzynaście kart jest luźno — wszystko zgniecione i zbrudzone.

Oprawa. Deski obłożone skórą brązową z wyciskiem radełkowym, z nieefektywnymi metalowymi narożnikami i podobnymi dwiema klamrami. Rzemienne pasy klamer mocno zniszczone. Skóra na narożnikach grzbietu jest porozdzierana. Na wyklejce pierwszej deski niekompletny indeks zawartości.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Antyfonarz zawiera śpiewy brewiarzowe (invitatoria, antyfony do laudesów, do godzin mniejszych i do Magnificat) na poszczególne święta. Rozpoczyna się od oficjum Immaculatae Conceptionis BMV, kończy się nie dokończoną antyfoną do Magnificat na święto s. Olawi.

III. Kryteria

Miejsce. Ze świadectw zewnętrznych — napis na okładce: Antiphonarium festivale P.P. Bernardinorum pozwala twierdzić, że księga ta była napisana dla bernardynów. Potwierdza to analiza wewnętrzna — księga zawiera święta franciszkańskie.

Czas. Antyfonarz posiada Proprium patronorum Poloniae et Sueciae, co czas powstania przesuwają na wiek XVII, a może i późniejszy.

WiSem b. sygn.: Antiphonarium dominicale P.P. Bernardinorum, scriptum Anno Domini 1745.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, pismo XVIII-wieczne, papier, stron 367, karty o rozm. 45,5×36.

Paginacja. Strony ponumerowano na górnym marginesie od 1 do 367 (atrament czerwony).

Iluminacje. Litery rozpoczynające poszczególne śpiewy są duże i kolorowe, wykonane jednak bardzo prosto.

Nuty. Na czterech liniach w 6 wierszach na stronie, notacja rzymska.

Stan zachowania. Księga dość mocno zniszczona, wiele kart jest luźno, brzegi kart są pomięte i postrzępione.

Oprawa. Deska oklejona brązową skórą z wyciskiem radełkowym, zabezpieczona bardzo prostymi żelaznymi okuciami. Dochowała się jedna z dwu klamer; rzemieenny pas jest bardzo zniszczony.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Antyfonarz zawiera oficja brewiarzowe na wszystkie niedziele roku i święta z Proprium de tempore.

III. Kryteria

Miejsce. Nie wiadomo kto napisał księgę, gdyż nie ma na ten temat żadnej notatki. Antyfonarz był przeznaczony dla bernardynów (napis na karcie tytułowej) i przez nich z pewnością używany.

Czas. Tytuł księgi wyraźnie określa czas napisania — r. 1745.

WiSem. b. sygn.: Antiphonarium Festivale pro Conventu Cadinensi ad S. Antonium Paduanum. Descriptum anno 1761.

I. Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, pismo XVIII-wieczne, papier, stron 336 (+7 kart nie paginowanych), rozm. kart 53,8×31,3.

Paginacja. Strony oznaczono cyframi arabskimi na górnym marginesie od 1 do 335.

Iluminacje. Kolorowych inicjałów brak.

Nuty. Na czterech liniach w 9 wierszach na stronie, notacja rzymska.

Stan zachowania. Księga zachowana bardzo dobrze, oprawa dość mocno zniszczona.

Oprawa. Deska oklejona czarną skórą z wyciskiem radełkowym. Skóra bardzo zniszczona, miejscami obdarta, widać ślady po nie zachowanych klamrach.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera świąteczne oficja brewiarzowe — hymny, inwitalia, antyfony do laudesów, nieszpórów i godzin mniejszych. Pierwsze jest oficjum o św. Andrzeju. Antyfonarz ma następujące części: Proprium de sanctis — s. 1—224, Commune sanctorum s. 225—258, Hymnarz s. 263—277, Proprium sanctorum Regni Poloniae s. 277—287, Proprium sanctorum patronorum Regni Sueciae s. 288—306, Officium defunctorum s. 306—331.

III. Kryteria

Miejsce. W tytule księgi oznaczono miejsce przeznaczenia i używania antyfonarza. Powstał zapewne w jakimś skryptorium franciszkańskim, nazwiska pisarza nie znamy.

Czas. Czas powstania wyraźnie określono na karcie tytułowej. Używano księgi długo — częste ślady naprawiania, zwłaszcza w Commune sanctorum.

WiSem b. sygn.: Psalterium z 1746 r.

I Opis zewnętrzny

Język, materiał pisarski. Język łaciński, pismo XVIII-wieczne, bardzo staranne, czytelne, papier, kart 164 o rozm. 45×30,5.

Foliacja. Karty od 1—67 mają paginację czerwonym atramentem na górnym marginesie (cyfry arabskie od 1 do 134), trzy karty następne nie są oznaczone, potem występuje foliacja. Foliowano czarnym atramentem na górnym marginesie od 1 do 89. Cztery karty ostatnie nie zostały sfoliowane.

Iluminacje. Księga nie posiada ozdobnych inicjałów, jedynie przy początkach niektórych hymnów ma ozdobniejsze litery początkowe.

Nuty. Występują bardzo rzadko, pisane są na czterech liniach, notacja rzymska.

Stan zachowania. Księga zachowała się bardzo dobrze, brak tylko karty tytułowej.

Oprawa. Deski oklejone czarną skórą z wyciskiem radełkowym, zabezpieczone bardzo prostymi, żelaznymi narożnikami. Skóra dość mocno zniszczona, zwłaszcza

na tylnej desce. Zachowały się dwie żelazne klamry. W dolnej części grzbietu kartka z sygnaturą: 9433.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera Psalterium — s. 1—134 i Hymny brewiarzowe s. 1—89.

III. Kryteria

Psalterz został napisany przez ojców E. Smakowskiego i B. Chromińskiego dla klasztoru bernardynów w Widawie²². Fundował go Franciszek Walewski. Świadczy o tym kolofon: *Hic liber impensis pieae memoriae Illustrissimi ac Excellentissimi Domini Francisci Walewski, Cast: Rozpir: ex Rusiecz; Insignis Benefactoris Vidaviensis comparatus, sub F. Theoforo Niesvanek (?) Gvardiano Vidaviensi, Per PPMV Vneles Electum Smakowski et Benvenutum Chromicki scriptus 1746. Rogatur pro anima Benefactoris. Ave Maria.*

WiSem b. sygn.: Antiphonarium pro Adventu Domini et Festis eiusdem sequentibus proxime, tum pro Communi sanctorum. Sprzed roku 1777.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, pismo XVIII w., papier, stron około 500, karty o rozmiarze 35,6×26.

Paginacja. Cyframi arabskimi w sposób nieregularny od 1 do 187, potem przerwa i znów od 1 do 230. Około 50 ostatnich kart nie jest paginowanych.

Iluminacje. Nie ma ozdobnych inicjałów.

Nuty. Na czterech liniach w 8 wierszach na stronie, notacja gotycka.

Stan zachowania. Księga bardzo zniszczona — zabrudzona, porozdzierana, posklejane kartki, na początku brak 16 stron, duże braki wewnątrz.

Oprawa. Deski obłożone brązową skórą z bogatym niegdyś wyciskiem radełkowym; dziś bardzo zniszczonym. Są ślady po nie zachowanych klamrach, deski oprawy nie trzymają się całości.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Antyfonarz zawiera śpiewy do oficjów na święta Proprium de tempore od 1 Niedz. Adventu do święta ofiarowania Pana Jezusa w świątyni — s. 16—187 oraz Commune sanctorum — druga część.

III. Kryteria

Miejsce. Antyfonarz ten został napisany dla Kolegiaty Kaliskiej. W r. 1883, o czym jest notatka w górnej części karty tytułowej, kolegiata ta darowała omawiany antyfonarz Seminarium Duchownemu we Włocławku.

Czas. Antyfonarz został napisany przed r. 1777, bo na karcie tytułowej czytamy: *Recenter vero anno aerae christianae 1777mo reparatum et melioratum.*

WiSem b. sygn.: Antiphonale z XVIII w.

I. Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, pismo XVIII-wieczne, papier, stron 584, karty o rozmiarze 43,7×30.

Paginacja. Znaczona czarnym atramentem na górnym marginesie cyframi arabskimi od 1 do 323 i cyframi rzymskimi od 1 do 283.

Iluminacje. Brak ozdobnych inicjałów.

Nuty — na czterech liniach w 9 wierszach na stronie, notacja gotycka.

Stan zachowania. Na początku brak około 11 kart. Pierwsze 50 kart najbardziej zniszczone. Rozdarcia na stronach: 69—74, 211—279.

²² Widawa — osada, dawniej miasto w pow. Łask, woj. łódzkie. Klasztor bernardynów ufundował Wojciech Wężyk Widawski z żoną Anną w roku 1638. Por. *Słownik geograficzny*. T. 13. Warszawa 1893, s. 286.

Oprawa. Deski oklejone czarną skórą z bogatym wyciskiem radełkowym, dziś mocno zniszczone. Na środku pierwszej deski scena ukrzyżowania z napisem wokół: *Omnis enim quicumque invocaverit nomen Domini salvus erit*. Dookoła środkowej sceny postacie Goliata i Dawida z podpisami w języku niemieckim. Na środku drugiej deski postać Matki Bożej Bolesnej — napis zniszczony, nieczytelny. Widać ślady po nie dochowanych okuciach i klamrach, w dolnej części grzbietu trzy cyfry (432) z dawnej czterościennej sygnatury.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Antyfonarz zawiera *Proprium de tempore*. Część I (s. 5—324) rozpoczyna się od poniedziałku po 1 Niedz. Adwentu — podaje antyfony do *Benedictus*, *Magnificat* oraz godzin mniejszych; część II (s. 1—283 — cyfry rzymskie) podaje *invitatoria* oraz *responsoria* w jutrzni.

III. Kryteria

Commune dedicationis ecclesiae zamieszczono po 1 Niedz. listopada — s. 252—283. Można stąd przypuszczać, że księga była pisana dla diecezji płockiej (rocznicę konsekracji obchodzi się tam 8 listopada). We Włocławku ten dzień przypada 5 października.

WiSem b. sygn.: Antiphonale z XVIII w.

I Opis zewnętrzny

Pismo, materiał pisarski. Język łaciński, pismo XVIII-wieczne, mniej staranne niż w poprzednich księgach, papier, stron 256, rozm. kart 55,3×32,3.

Paginacja. Znaczona cyframi arabskimi na górnym marginesie od 1 do 252. Iluminacje. Brak ozdobnych inicjałów.

Nuty — na czterech liniach w 8 wierszach na stronie, notacja rzymska.

Stan zachowania. Antyfonarz zachowany dość dobrze, brak jednak wielu kart na końcu księgi, brak stron 41 i 42.

Oprawa. Dębowa deska oklejona czarną skórą z mosiężnymi prostymi narożnikami. Zachowały się dwie skromne klamry.

II. Ogólna charakterystyka zawartości

Księga zawiera śpiewy brewiarzowe — antyfony do *laudesów*, do *Benedictus* i *Magnificat*, czasem też *responsoria* na niedziele i święta w *Proprium de tempore* od 1 Niedz. Adwentu do 20 po Zesłaniu Ducha Św.

III. Kryteria

Miejsce i czas trudno określić, gdyż brak kolofonu i zapisek na ten temat. Antyfonarz zewnętrznie jest bardzo podobny do innych osiemnastowiecznych antyfonarzy, można więc przyjąć, że również z tego czasu pochodzi.

Dla całości można tu jeszcze wspomnieć o rękopiśmiennych księgach, zawierających rubryki *Brewiarza* i *Mszалу rzymskiego*, pochodzących z bardzo już późnego okresu. Należy tu wymienić:

Rubrum Breviarii et Missalis Romani in Seminario Gnesnensi a. 1792 elaboratum. Sygn. 190.

Rubrum Breviarii et Missalis Romani ex Seminario Arcensi Cracoviensi 1768 a. Sygn. 191.

Rubricae Breviarii et Missalis pro Sem. Miss. S. Crucis Varsaviensi. Wiek XVIII, sygn. 274.

Rubricae Breviarii et Missalis Romani. Wiek XVIII. Sygn. 272.

Najpóźniejszy jest rękopis noszący tytuł: *Apographa Ritualis Romani* — pochodzi z pięćdziesiątych lat dziewiętnastego wieku, zawiera odpis rytuału rzym-

skiego. Był pisany przez Jana Motylewskiego, który ofiarował go Bibliotece Seminarium Włocławskiego. Interesujący jest o tyle, że umieszczono w nim teksty pieśni kościelnych, których — jak mówi ks. S. Chodyński — nie było w śpiewniku Mioduszewskiego. Pieśni te są następujące:

Na procesję w Niedzielę Palmową

Z nieba zesłany Syn Boga żywego — s. 227.

Na procesję niedzielną

Do Ciebie, Panie, pokornie wołamy — s. 213.

Strasznego majestatu Panie — s. 214.

Boże w dobroci nigdy nieprzebrany — s. 216.

Gwiazdo morza, któraś Pana mlekiem swym karmiła — s. 218.

Witaj święta i poczęta Niepokalana — s. 220.

Na procesję wielkanocną

Przez Twoje święte zmartwychwstanie (na przemian z hymnem *Ecce renascentis testatur gratia mundi*) — s. 248.

Chrystus zmartwychwstan jest — s. 249.

Na procesję Bożego Ciała

Stacja 1. Boże w dobroci nigdy nieprzebrany — s. 332.

Stacja 2. Do Ciebie, Panie, pokornie wołamy — s. 338.

Stacja 3. Strasznego majestatu Panie — s. 343.

Stacja 4. Gwiazdo morza, któraś Pana piersiami wykarmiła — s. 349.

Na procesję w dzień zaduszny

Dzień on dzień gniewu Boskiego — s. 362.

Na stronach 409—429 zamieszczono szereg pieśni o Matce Bożej w formie dziesięciu wykładów:

1. Na tron niebieski osadzona, czcią Królowa ozdobiona.

2. Ty, co wieniec śliczne skronie.

3. O Królowo nieba, ziemi.

4. Ty, przed którą biją czołem wszystkich niebios duchy społem.

5. Wesel się, Matko, Tve Panie wszystkie morza, wszystkie ziemie.

6. Wesel się, niebios Królowo, świetna gwiazdo porankowa.

7. Raduj się, Królowo chwały, co rządysz nieba oddziały.

8. Co na niebios siedzisz tronie, w ozdób światłości koronie.

9. Królowo, Matko czystości, niech napełni Tve wnętrze.

10. Ty, co dla Twej niewinności, rządysz niebios majętności.

Pieśni na Wniebowstąpienie Pańskie

O tryumfów szczytnych wzorze, o bez granic wielki Boże — s. 429.

O tryumfie niewidziany, o wypadku niesłychany — s. 433.

Pieśni różne

Gdy przez złote swe promienie słońce kreśli śliczne cienie — s. 437.

Babilońskich młodzieńców pienia — s. 441.

Niech dusza moja, co ożywia ciało — s. 447.

ZAKOŃCZENIE

W pracy usiłowano scharakteryzować księgi liturgiczne przechowywane w Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku. Można było opisać tylko księgi wcześniejsze, powstałe przed trydenckim ujednoczeniem liturgii.

Scharakteryzowano jednak wszystkie, ponieważ w czasach, gdy powszechnie korzystano już z potrydenckich ksiąg drukowanych, we Włocławku posługiwano się jeszcze przez długi okres księgami rękopiśmiennymi. Było to związane z trudnościami wydania niektórych śpiewów, a także z tradycyjnym przywiązaniem duchowieństwa włocławskiego do starych praktyk diecezjalnych¹. Opracowanie tego zagadnienia może stanowić przyczynek do dziejów recepcji trydenckiej reformy liturgicznej w Polsce.

Wśród omówionych źródeł znalazły się również druki i kodeksy rękopiśmienne nie związane z diecezją włocławską. Jest kilka rękopisów franciszkańskich, jest prawdopodobnie brewiarz krzyżacki (nr 121), są wczesne druki antyfonarza rzymsko-polskiego, brewiarza plockiego i mszału poznańskiego. Jak te księgi znalazły się we włocławskiej bibliotece, trudno dziś dokładnie ustalić. Granice włocławskiej diecezji wielokrotnie zmieniały się. Przez długi czas diecezja ta graniczyła z diecezjami zakonu krzyżackiego, a w okresie kujawsko-pomorskim pokaźna część jej ziem była nawet zajęta przez krzyżaków². Na pewno więc były jakieś wpływy liturgii krzyżackiej na liturgię włocławską, co znalazło swój wyraz między innymi w tym, że na terenie diecezji włocławskiej używano ksiąg krzyżackich³. Problem ten sygnalizowali już księża Chodyńscy, zasługuje on na specjalne opracowanie.

W tamtych czasach, z pewnością częściej niż dzisiaj, księża i biskupi obejmowali godności i urzędy kościelne w innych diecezjach⁴. Można przypuszczać, że przenosili również księgi liturgiczne swojej dotychczasowej diecezji, przez co dziś w księgozbiorach diecezjalnych mamy księgi z różnych ośrodków. Tak jest i w omawianej Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku.

Nowe przebadanie zbioru ksiąg liturgicznych tejże biblioteki pozwoli na uzupełnienie i uściślenie katalogu ks. Chodyńskiego. Nie wymienia on bardzo cennego brewiarza z XV w., nie wspomina o pergaminowej księdze incipitów śpiewów mszalnych i antyfon brewiarzowych, nie mówi o powstałym przed 1580 rokiem pergaminowym antyfonarzu i graduale pochodzenia francuskiego, wreszcie nie wymienia znacznej części późniejszych ksiąg liturgicznych pisanych na papierze.

Nie przy wszystkich księgach udało się znaleźć wystarczające kryteria zewnętrzne i wewnętrzne dotyczące miejsca pochodzenia, przeznaczenia i używania oraz czasu powstania i używania księgi. Dokładniejsze niż dotychczas opisy, zwłaszcza szczegółowe wykazy zawartości, ułatwią dalsze studia nad tymi księgami i nad liturgiczną tradycją diecezji włocławskiej.

¹ S. Librowski: *Kapituła Włocł.* s. 39, 106—115; S. Chodyński: *Z dziejów diec. włocł.* R. 1: 1907, s. 13—14, 16—19, 86nn, 92—94; R. 4: 1910, s. 84nn; Tenże: *Organy*, s. 45, 50—51, 55—56, 69; *Statuta synod. Włocł.* s. 35.

² Dekanat żuławski (Wyspy Większej), zantyrski i bytowski. Por. S. Librowski: *Wizytacje diecezji włocławskiej. Cz. 1. Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej.* T. 1. *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze. Z. 1. Wstęp ogólny do wizytacji.* ABMK. T. 8: 1964, s. 30—34.

³ Por. przyp. 18 w rozdz. II.

⁴ Spośród 72 biskupów kujawskich i pomorskich 17 przeniosło się do Gniezna, 7 do Krakowa, 1 do Płocka, 1 na Warmię, 1 do Warszawy. Por. S. Librowski: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, s. 51, przyp. 266. Podobnie biskupi innych diecezji przenosili się do Włocławka.

SPIS TREŚCI

Wykaz źródeł i opracowań	[3]
Wykaz skrótów	[8]
Wstęp	[9]
Rozdział I. Zbiór ksiąg liturgicznych Biblioteki Kapituły Włocławskiej — jego dzieje i stan zachowania	[13]
§ 1. Przegląd literatury dotyczącej Włocławskiej Biblioteki Kapitulnej	[13]
§ 2. Historia powstawania zbioru	[14]
§ 3. Aktualny stan zachowania ksiąg liturgicznych	[18]
Rozdział II. Księgi liturgii mszalnej do czasu wydania potrydenckich ksiąg reformowanych	[21]
§ 1. Uwagi ogólne o księgach mszalnych	[21]
§ 2. Mszały	[23]
§ 3. Graduały	[36]
Rozdział III. Księgi oficjum brewiarzowego do czasu wydania potrydenckich ksiąg reformowanych	[51]
§ 1. Uwagi ogólne o księgach brewiarzowych	[51]
§ 2. Kodeksy rękopiśmienne	[53]
§ 3. Księgi drukowane	[67]
Rozdział IV. Księgi liturgiczne po wydaniu potrydenckich ksiąg reformowanych	[72]
§ 1. Księgi liturgii mszalnej	[72]
§ 2. Księgi liturgii brewiarzowej	[78]
Zakończenie	[89]